

Ian Mekjuen

CRNI PSI

Za Džona Kuka, koji ih je takođe video
Sa engleskog prevela

ŽELJKA JOVANOV

Naslov originala:

Ian McEwan
BLACK DOGS

Jonathan Cape Ltd.
Copyright © Ian McEwan 1992.

U današnje vreme ja, da tako kažem, ne znam šta hoću; možda ne želim ono što znam i želim ono što ne znam.

Marsilio Ficino
(Pismo Đovaniju Kavalkantiju, oko 1475)

SADRŽAJ

PREDGOVOR 9

Deo prvi: VILTŠAJR 21

Deo drugi: BERLIN 57

Deo treći: MAJDANEK, LE SALS I SAN MORIS

DE NAVASEL 1989. 87

Deo četvrti: SAN MORIS DE NAVASEL 1946.113

*Beleška o piscu*147

PREDGOVOR

Od vremena kad sam ih izgubio u saobraćajnoj nesreći, u osmoj godini, uvek sam posmatrao roditelje drugih ljudi. Posebno kao mladić, kada je većina mojih prijatelja odbacivala porodicu, kao usamljenik koristio sam ih, kao nasleđenu odeću. Naš kraj obilovao je blago odbačenim očevima i majkama, presrećnima ako se bar jedan sedamnaestogodišnjak mota oko njih, ceni njihove šale, savete, kuanje, čak i novac. Istovremeno, bio sam i neka vrsta roditelja. U mojoj neposrednoj okolini tih dana postojao je svež brak u stanju raspadanja, između moje sestre Džin i čoveka po imenu Harper. Štićenica i poverenica u ovom nesrećnom domaćinstvu bila mi je trogodišnja Seli, Džinina jedinica. Besomučne svađe i pomirenja tutnjali su s kraja na kraj velikog stana (Džin je bila nasledila polovinu imanja; moju polovinu čuvali su staratelji), zaboravljajući na Seli. Prirodno, poistovetio sam se sa napuštenim detetom, pa bismo se povremeno ušuškali u velikoj sobi sa pogledom na baštu, sa njenim igračkama i mojim gramofonskim pločama, i kuhinjicom koju smo koristili kad god bi nas divljanje izvan sobe navelo na želju da se ne pokazujemo.

Briga o njoj mi je prijala. Održavala me u civilizovanom stanju daleko od mojih problema. Prošle su još dve decenije dok se nisam ponovo osetio tako ukorenjeno. Najviše sam uživao u večerima kada su Džin i Harper bili napolju, i čitao sam joj dok ne zaspi, da bih kasnije napisao domaće zadatke za velikim stolom pokraj otvorenih francuskih prozora, okrenutih slatkom mirisu loze i saobraćajnoj prašini. Spremao sam maturski ispit na Bimišu, Elsin Kresent, školi koja se dičila nazivom *akademija*. Kada bih podigao pogled sa knjige, iza sebe sam video Seli u polumračnoj sobi, na leđima – čaršav i medveda gurnula bi ispod kolena – raširenih ruku i nogu, u položaju koji sam smatrao potpuno neopravdanim poverenjem u dobronamernost sveta; poneo bi me divlji i bolni osećaj zaštitnika, ubod u srce, i siguran sam da sad zbog toga imam četvoro dece. Nikada nisam u to sumnjao; na nekom nivou ostajete celog života siročić; briga o deci je način da brinemo o sebi.

Iznenada, Džin bi uletela kod nas, terana krivicom ili viškom ljubavi usled primirja sklopljenog sa Harperom, i odnela bi Seli u njihov deo stana, na gugutanje i zagrljaje i bezvredna obećanja. Tada bi se spustio mrak i prazno osećanje nepripadanja. Umesto da lutam, ili da gledam TV kao ostala deca, odbauljao bih u noć, niz Ledbruk Grouv, u dom ljudi koji su se u tom trenutku prema meni najtoplije ophodili. Više od dvadeset pet godina kasnije, u sećanju su mi slike bledih cementnih kuća, oljuštenih ili ofarbanih, negde na trgu Pavis, i bogate žute svetlosti sa otvorenih ulaznih vrata, koja u mraku otkriva bledog adolescenta, visokog već 190 cm, kako cupka u čelsi-čizmama. Oh, dobro veče, gđo Lengli. Izvinite što vas uznemiravam. Da li je Tobi kod kuće?

Tobi je verovatno sa nekom devojkom, ili u kafani sa prijateljima, i izvinjavajući se uzmičem niz ulazne stepenice sve dok me gđa Lengli ne pozove, rečima: „Džeremi, ipak uđi. Hajde da popiješ nešto sa dosadnim starcima. Znam da bi Tom voleo da te vidi.”

Ritualna odbijanja, i ptica kukavica visoka 190 cm ulazi, vode je dugim hodnikom do ogromne, knjigama zatrpane sobe sa sirijskim bodežima, šamanskom maskom, amazonskom duvaljkom sa strelicama umočenim u kurare. Ovde Tobijev četrdeset trogodišnji otac sedi pod lampom čitajući neprevedenog Prusta ili Tukidida ili Hajnea, pored otvorenog prozora. Smeši se ustajući i pruža ruku.

„Džeremi! Tako mi je drago što te vidim. Hajde da popijemo skoč sa vodom. Sedi onde i čuj ovo, pa mi kaži šta misliš.”

Željan da me uključi u razgovor o mojim predmetima (francuski, istorija, engleski, latinski) okreće nekoliko stranica užasnog zapleta iz *A l'ombre des jeunes filles en fleurs*, a ja, podjednako željan da se pokažem i budem prihvaćen, prihvatam izazov. Dobronamerno me ispravlja, da bismo kasnije proverili u Skot-Monkrifu, a gđa Lengli ulazi sa sendvičima i čajem i pita kako je Seli, i kako stvari stoje između Harpera i Džin, koje nikada nije sreła.

Tom Lengli je bio diplomata u Ministarstvu inostranih poslova, vraćen u domovinu posle tri službena putovanja u inostranstvo. Brenda Lengli vodila je njihovo lepo domaćinstvo i držala časove klavsena i klavira. Kao mnogi roditelji mojih prijatelja sa akademije Bimiš, bili su obrazovani i dobrostojeći. Kako je istančano, poželjno izgledala ta kombinacija meni, koji sam potekao iz porodice osrednjih primanja i bez knjiga.

Ali Tobi Lengli uopšte nije cenio svoje roditelje. Dosadna su mu bila civilizovana, intelektualno radoznala gledišta, prostran, uredan dom i zanimljivo detinjstvo provedeno na Srednjem istoku, u Keniji i Venecueli. Lenjo je spremao dva predmeta za maturski (matematiku i umetnost), i pričao da mu se uopšte ne ide na fakultet. Negovao je prijateljstvo sa skorojevićima sa Šepards Buša, a devojke su mu bile konobarice i prodavačice sa tapiranim pundama na glavi. Pravio je krš i lom izlazeći sa nekoliko devojaka istovremeno. Razradio je tupavi način razgovora sa nerazgovetnim izgovorom, i ponavljao je „ovaj”, „mislim”, „a onda ja njemu” umesto „rekao sam mu”, i to se kod njega uvrežilo. Pošto mi je bio prijatelj, ćutao sam, ali primećivao je moje neodobravanje.

Iako sam se pravio da dolazim kod Tobija u vreme kada nije bio kod kuće, a gđa Lengli je lažirala protokolarnim „svejedno, ipak uđi”, uvek sam bio dobrodošao na trgu Povia. Ponekad je od mene traženo da dam svoje mišljenje o Tobijevoj samovolji, i tada bih se nelojalno i uobraženo izražavao o Tobijevoj potrebi da „nađe sebe”. Slično sam se ugnezdio u domu Silversmitovih, neofrojdojskih psihoanalitičara, muža i žene, sa čudnim idejama o seksu, i sa frižiderom američke veličine prepunim delikatesa, dok su kćerka i dva sina krali po samoposlugama i uznemiravali decu u parkovima gore kod Kensal Rajza. Bilo mi je udobno i u velikom neurednom domu mog prijatelja Džozefa Nadženta, takođe sa akademije Bimiš. Otac mu je bio okeanograf koji je vodio ekspedicije na neispitana morska dna po celom svetu, a majka prva žena-dopisnik „Dejli telegrafa”. Ali Džo je mislio da su mu roditelji neverovatno dosadni i više je voleo mladiće sa Noting Hila, koji su veče provodili glancajući mnogobrojne farove na svojim „lambreta”-motorima.

Da li su me svi ti roditelji privlačili jednostavno zato što nisu bili moji? Ma koliko pokušavao, nisam mogao odgovoriti potvrdno, jer bili su nesumnjivo privlačni. Zanimali su me, primao sam od njih. Kod Lenglijevih sam naučio žrtvene rituale u arapskoj pustinji, proširio znanje iz latinskog i francuskog i prvi put čuo „Goldberg” varijacije. Kod Silversmitovih sam čuo za polimorfnu perverziju, i zanele su me priče o Dori, Malom Hansu i zavodniku (vuko-čoveku), i jeo sam losos, kajzerice i krem sir, latke i boršč. Kod Nadžentovih, Dženet mi je ispričala skandal Profumo i nagovorila me da učim stenografiju; njen muž je jednom imitirao čoveka koji pati od morske bolesti. Ti ljudi ophodili su se prema meni kao prema odraslom čoveku. Sipali su mi piće, nudili me cigaretama, pitali za mišljenje.

Svi su imali četrdesetak godina, bili su tolerantni, opušteni, energični. Saj Silversmit me je naučio da igram tenis. Da su bilo koji od njih bili moji roditelji (puste želje!), siguran sam, voleo bih ih još više.

A da su mi roditelji bili živi, zar se ne bih, kao i ostali, borio za svoju slobodu? Opet nisam mogao odgovoriti potvrdno. Ono za čim su tragali moji prijatelji izgledalo mi je kao antiteza slobode, mazohistički prodor u kretanje društvenom

nizbrdicom. I kako je iritirajuće predvidljivo što su moji vršnjaci Tobi i Džo upravo moje domaćinstvo smatrali rajskim: smrdljivu jazbinu našeg zapuštenog stana, razuzdani džin pred podne, moju čudnu sestru koja puši kao Turčin, sa likom Džin Harlou, jednu od prvih iz generacije u mini suknjama, pravu dramu nasilja u njenom braku, kao i sadističkog Harpera, sa fetišem kože i crveno-crnom tetovažom kočopernih petlića na tuberoznim nadlakticama, gde me niko nije gnjavio da sredim sobu, odeću, pitao šta jedem ili kuda idem, da li učim, i kakvi su mi planovi, niko nije brinuo o mom mentalnom i zdravstvenom stanju. Šta bih još poželeo? Ništa, osim što bi se moglo dodati da nema tog deteta koje se stalno nekud ne vrzma.

Takva je bila simetrija obostranog nedopadanja, da bi se neke zimske večeri dogodilo da je Tobi kod mene, pravi se da je opušten u ledenoj prljavštini naše kuhinje, puši cigarete i pokušava da impresionira Džin, i to upravo svojim seljačkim glasom, a ona ga, moram da priznam, prezire – dok sam ja kod njega, udobno smešten na česterfildu ispred kamina, u ruci mi se greje čaša najboljeg viskija njegovog oca, izuvenih nogu na ljupkoj bokhari za koju Tobi tvrdi da je simbol kulturnog siledžijstva, slušam priču Toma Lenglija o smrtonosnom pauku i samrtnom ropcu izvesnog trećeg sekretara prilikom otvaranja Britanske ambasade u Karakasu, dok na drugom kraju hodnika, kroz otvorena vrata, čujemo Brendu sa jednom od pesama Skota Džoplina, sinkopiranim regijem, koji je u to vreme bio ponovo otkriven, ali još ne uništen stalnim ponavljanjem.

Shvatam da mnogo toga govori protiv mene, da Tobi u stvari u nemogućim okolnostima juri za lepom ludom ženom izvan njegovog domašaja; ili da njegove i Džoove i Silversmitove ekskurzije u komšiluk u stvari predstavljaju ispravnu glad za životom, a zaljubljenost sedamnaestogodišnjaka u komfor i konverzaciju sa starijima ukazuje na ograničenost duha; i opisujući ovaj period svog života, nesvesno oponašam ne samo pomalo superioran, ironičan stav svog adolescentnog ja, već i prilično formalan, distanciran, lavirintski ton kojim sam obično govorio, ton nespretno izveden iz oskudnog čitanja Prusta, što je trebalo svetu da me oglasi kao intelektualca. O svom mlađem ja jedino mogu reći: iako sam toga bio skoro nesvestan u to vreme, užasno su mi nedostajali roditelji. Morao sam izgraditi odbrane. Pompeznost je bila jedna od njih, druga – kultivisan prezir prema aktivnostima mojih drugova. Mogli su da lutaju slobodno, jer su bili bezbedni; bila su mi potrebna srca koja su oni napustili.

Bio sam spreman da se lišim devojaka, delimično zato što sam smatrao da bi me odvukle od rada. Pravilno sam pretpostavio da je najsigurniji izlaz iz situacije – pod tim mislim na Džin i Harpera – univerzitet, a za to mi je bila potrebna matura. Fanatično sam radio, svake večeri pre ispita učio po dva, tri ili četiri sata. Drugi je razlog moje sramežljivosti što su prvi potezi moje sestre u tom pravcu, kada sam imao jedanaest a ona petnaest godina i kad smo živeli sa tetkom, bili tako bučno uspešni, sa bezličnom hordom što promiče kroz spavaću sobu koju je trebalo da delimo (tetka nas je konačno oboje izbacila), da sam bio prilično preplašen. Prilikom podele iskustava i veština do koje dolazi između braće i sestara, Džin je raširila svoje lepe ekstremitete – uzećemo Kafkinu formulaciju – preko moje mape sveta i izbrisala teritoriju obeleženu rečju „seks”, tako da sam bio prinuđen da putujem u druge krajeve – ka mračnim ostrvcima sa natpisom Katul Prust, trg Povia.

A imao sam ljubav prema Seli. Sa njom sam se osećao odgovornim i neditnutim, i niko drugi nije mi bio potreban. Bila je to bleđa devojčica. Niko je nije mnogo vodio u šetnju; kada bih se vratio iz škole, nije mi bilo do toga, a Džin uopšte nije volela da izlazi. Uglavnom sam se igrao sa Seli u velikoj sobi. Imala je zapovedničko ponašanje trogodišnje devojčice. „Ne na stolicu! Dođi ovde kod mene na pod.” Igrali smo se Bolnice, ili Kuće, ili Izgubljen u šumi, ili Plovidba na Novo Mesto. Seli je bez daha izveštavala o našim položajima, motivima, ili iznenadnim metamorfozama. „Ti nisi monstrum, ti si kralj!” Onda bismo sa udaljenog kraja stana začuli urlik Harpera, a za njim Džinin jauk bola, i Seli bi napravila savršenu, minijaturnu odraslu grimasu, prikladan trzaj sa sleganjem ramena i rekla skladnim čistim tonovima glasa još nesviknutog na gramatičke konstrukcije: „Mama i tata! Opet se nešto glupiraju!”

I činili su to. Harper je bio noćni čuvar koji je tvrdio da uči za vanredne studije antropologije. Džin se za njega udala u dvadesetoj, kada je Seli imala osamnaest meseci. Sledeće godine, kad je nasledila novac, Džin je kupila stan i živela od ostatka para. Harper je napustio posao, i po ceo dan su bazali, pili, tukli se, mirili. Harper je imao dara za nasilje. Dešavalo se da nelagodno pogledam sestrin crven obraz ili naduvenu usnu i pomislim na opskurne kodekse muškarca koji zahtevaju da izazovem zeta i

odbranim sestrinu čast. Ali ponekad bih ušao u kuhinju i zatekao Džin kako za stolom čita časopis i puši dok Harper stoji za sudoperom, potpuno go osim purpurnih gaćica, sa pola tuceta jarko crvenih ogrebotina na stražnjici, i skrušeno pere sudove. Zahvalno bih priznao da u tim vodama ne umem da plivam, i povukao se u veliku sobu da se igram sa Seli koju sam mogao da razumem.

Nikada neću shvatiti zašto nisam znao ili naslutio da se Džinino i Harperovo nasilje prostire do moje sestričine. Činjenica da je pustila da prođe dvadeset godina pre nego što je bilo kome rekla, pokazuje kako patnja može da izoluje dete. Tada nisam znao kako odrasli postupaju prema deci, a možda i nisam želeo da znam; uskoro ću otići, i već je raslo moje osećanje krivice. Krajem tog leta, odmah posle mog osamnaestog rođendana, Harper je zauvek otišao, položio sam maturu i upisao se na Oksford. Trebalo je da budem presrećan mesec dana kasnije kada sam iznosio knjige i ploče iz stana u prijateljev kombi; dvogodišnji plan je upalio, izvukao sam se, bio slobodan. Ali Selina tvrdoglava, sumnjičava pitanja dok me je pratila napred-nazad između naše sobe i pločnika, optuživala su me za prevaru. „Gde ideš? Zašto ideš? Kad se vraćaš?” Na ovo poslednje, naslućujući izbegavanje, mučnu tišinu, stalno se vraćala. I kada je pomislila da me namami natrag, da me skrene sa polaganja istorije idejom, tako drsko, tako optimistički iskazanom, da se umesto toga igramo Plovidbe na Novo Mesto, spustio sam naramak knjiga i potrčao do kombija da sednem na sedište i plačem. Mislio sam da odlično znam kako se oseća, ili kako će se osećati; bilo je skoro podne i Džin je spavala posle džina i pilula kojima je oplakivala Harperov odlazak. Probudio bih je pre odlaska, ali na neki važan način, Seli je bila sama. I tako je ostala.

Seli, Džin i Harper ne igraju nikakvu ulogu u onome što sledi. Ni Lenglijevi, ni Nadžentsovi, ni Siversmitovi. Sve sam ih ostavio za sobom. Moja krivica, osećaj izdajstva neće mi dozvoliti da se vratim u Noting Hil, čak ni na vikend. Nisam mogao podneti još jedno razdvajanje od Seli. Pomisao da joj nanosim upravo onaj gubitak zbog kojeg sam propatio, pojačavala je moju usamljenost, i obrisala uzbuđenje prvog semestra. Postao sam tiho depresivan student, jedan od onih tupih, vršnjacima praktično nevidljivih tipova, prirodnim zakonima isključen iz procesa sklapanja prijateljstva. Zabasao sam na najbliže ognjište. Bilo je u Severnom Oksfordu i pripadalo tutoru i njegovoj ženi. Tamo sam kratko blistao, i nekoliko ljudi mi reče da sam pametan. Ali to nije bilo dovoljno da me zaustavi, napustih prvo Severni Oksford, onda, četvrte godine, i sam Univerzitet. Godinama nakon toga nastavio sam sa promenama – adresa, poslova, prijatelja, ljubavnica. Nesmanjeni osećaj detinjeg nepripadanja povremeno sam uspevao da zamaglim sklapanjem prijateljstva sa nečijim roditeljima. Bio bih pozvan da uđem, živnuo bih, pa onda odlazio.

Ovo tužno ludilo okončano je brakom, u tridesetim godinama, sa Dženi Tremen. Moje postojanje poče. Da pozajmim frazu Silvije Plat, ljubav me je pokrenula. Vratio sam se u život zauvek, ili bolje, život mi se vratio; trebalo je iz iskustva sa Seli da naučim da je najjednostavniji način vraćanja izgubljenog roditelja da i sami postanemo roditelji; da za gajenje napuštenog deteta u sebi, nema boljeg načina od toga da imamo sopstvenu decu koju ćemo voleti. I baš kada više nisam imao potrebe za njima, stekao sam roditelje u obliku tazbine, Džun i Bernarda Tremen. Ali nije bilo ognjišta. Kad sam ih prvi put sreo živeli su u odvojenim zemljama i gotovo da nisu razgovarali. Džun se odavno povukla na udaljeni planinski vrh u južnoj Francuskoj i uskoro se teško razbolela. Bernard je još bio javna ličnost čije zabave su se svodile na restorane. Retko su viđali decu. Sa svoje strane, Dženi i njena dva brata očajavali su za roditeljima.

Dugogodišnje navike ne mogu se trenutno izbrisati. Uz izvesno Dženino negodovanje, održavao sam prijateljstvo sa Džun i Bernardom. U razgovorima sa njima, tokom godina, otkrio sam da emocionalna praznina, osećaj da ne pripadam nigde i nikome, osećaj koji me je pogađao između osme i trideset sedme godine, ima značajne intelektualne posledice: nisam imao veza, nisam ni u šta verovao. Ne da sam bio sumnjičav, ili da sam se naoružao korisnim skepticizmom racionalne radoznalosti, ili da sam video sve argumente sa svih strana; jednostavno nije bilo dobrog razloga, ni trajnog principa, ni transcendentnog entiteta čije postojanje bih mogao istinski, strastveno ili tiho priznati.

Za razliku od Džun i Bernarda. Počeli su zajedno kao komunisti, a onda su im se putevi razili. Ali njihov kapacitet, glad za verom nikada se nije smanjila. Bernard je bio talentovani entomolog; celog života ostao je predan ushićenju i ograničenoj

sigurnosti nauke; zamenio je komunizam tridesetogodišnjim odanim zastupanjem brojnih principa za društvenu i političku reformu. Džun je došla do Boga 1946, kroz susret sa zlom u obliku dva psa. (Bernard je smatrao da je ova konstrukcija događaja isuviše zbunjujuća za diskusiju.) Zloćudni princip, sila u ljudskim delima koja periodično nastupa da zavlada i uništi živote pojedinaca ili naroda, a onda se povlači i čeka na sledeću priliku; mali je korak od toga do luminoznog duha suprotnog dejstva, dobronamernog i svemoćnog, koji boravi unutar svih i dostupan je svima; možda ne baš korak, više kao istovremeno prepoznavanje. Osetila je oba principa kao nespojiva sa materijalizmom politike, i napustila je Partiju.

Da li Džunine crne pse treba posmatrati kao moćan simbol, korisnu frazu, dokaz lakovernosti ili kao ispoljava-nje moći koja stvarno postoji, ne mogu da kažem. U ove memoare uključio sam izvesne incidente iz sopstvenog života – u Berlinu, Majdaneku, Le Salsu i San Moris de Navaselu – koji su otvoreni prema Bernardovom i Džuninom načinu tumačenja. Racionalist i mistik, komesar i jogi, pristalica i uzdržani, naučnik i intuicionist, Bernard i Džun su krajnosti, blizanački polovi duž čije klizave ose moje neverovanje posrće i nikada ne počiva. U Bernardovom društvu, uvek sam osećao da njegovoj priči o svetu nedostaje jedan element, i da upravo Džun ima taj ključ. Uveravanje u njegov skepticizam, njegov nepokolebljivi ateizam, činio me je opreznim; bio je i suviše arogantan, i suviše zatvoren, i suviše je poricao. U razgovorima sa Džun, otkrivao sam da mislim kao Bernard; gušili su me izlivi njene vere, i brinula neiskazana pretpostavka svih vernika da su dobri jer veruju u ono što veruju, da je vera vrlina i, ekstrapolacijom, da je neverovanje bezvredno ili, u najboljem slučaju, vredno sažaljenja.

Ne pomaže tvrdnja da su racionalna misao i duhovni uvid odvojeni domeni i da je pogrešno između njih postavljati suprotnost. Bernard i Džun su mi često govorili o idejama koje ne mogu opstati jedna pored druge. Bernard je, na primer, bio siguran da nema pravca, ni smisla u ljudskim delima ili sudbinama, osim onog koji mu nameće ljudski um. Džun to nije mogla da prihvati; život ima svrhu i u našem je interesu da se ka njoj otvorimo. Ne vredi ni pred-log da su oba gledišta ispravna. Verovati u sve, ne birati, po meni je isto što i ne verovati uopšte. Nisam siguran da li je naša civilizacija na prelazu u sledeći milenijum prokleta usled prekomerne ili nedovoljne vere, da li ljudi poput Bernarda i Džun izazivaju probleme, ili to čine ljudi kao što sam ja. Ali ne bih bio iskren prema sopstvenom iskustvu ako ne bih iskazao veru u mogućnost ljubavi da preobrazi i spase život. Ove memoare posvećujem svojoj ženi, Dženi, i sestričini Seli, koja nastavlja da trpi posledice svog detinj-stva; kako bi i ona našla ljubav.

Ženidbom sam ušao u podeljenu porodicu, u kojoj su se deca, u interesu samoodržanja, u izvesnom stepenu okrenula od roditelja. Moja sklonost da igram pticu kukavicu malo je unesrećila Dženi i njenu braću i zbog toga im se izvinjavam. Uzeo sam sebi nekoliko sloboda, od kojih je najskandaloznija prepričavanje izvesnih razgovora koji nikada nisu bili namenjeni zapisivanju. Ali opet, prilike u kojima sam drugima, ili bar sebi, naglasio da sam „poslom došao”, toliko su bile retke da je nekoliko indiskretnosti apsolutno neophodno. Nadam se da će mi Džunin, a i Bernardov, duh – ako neka suština svesti, uprkos svim njegovim ubeđenjima, istrajava – oprostiti.

Uramljena slika koju je Džun Tremen držala na noćnom stočiću pokraj kreveta bila je tu da je podseti, kao i da obavesti njene posetioce, o ljupkoj devojci čije lice, za razliku od muževljevog, nije nagoveštavalo pravac kojim će krenuti. Snimak datira iz 1946, dan-dva posle njihovog venčanja i nedelju dana pre nego što su se uputili na medeni mesec u Italiju i Francusku. Par stoji ruku pod ruku pored ograde kod ulaza u Britanski muzej. Možda su na pauzi za ručak, jer oboje su radili u blizini, a sve do nekoliko dana pred polazak nisu dobili dozvolu da napuste posao. Naginju se jedno ka drugom sa neobičnom brigom da ne budu odsečeni ivicama slike. Osmesi za foto-aparat su istinski ushićeni. Bernard je upečatljiv. Onda, kao i sada, visok dva metra, prevelike šake i stopala, apsurdna vilica, uši kao drške na bokalu još smešnije zbog pseudovojničke frizure. Četrdeset tri godine nanele su samo predvidljivu štetu, a i to samo marginalno – ređa kosa, jače obrve, grublja koža – dok je suštinski čovek, ta zapanjujuća pojava, isti nezgrapni džin godine 1946. kao i 1989, kada me je zamolio da ga odvedem u Berlin.

Na Džuninom licu, međutim, odslikavao se njen život koji je skrenuo sa uobičajenog pravca, i na snimku se jedva naslućuje staro lice koje se dobroćudno izvija u dobrodošlicu kada neko uđe u njenu privatnu sobu. Dvadeset petogodišnja žena ima mило okruglo lice i veseo osmeh. Trajna ondulacija pred putovanje suviše je čvrsta, suviše ukočena, i uopšte joj ne pristaje. Prolećno sunce obasjava pramenove koji već beže. Nosi kratku jaknu sa visokim fatiranim ramenima i plisiranu suknju – skromna ekstravagantnost materijala povezana sa posleratnim Novim Izgledom. Bela bluza ima širok otvoreni V-izrez smelo zašiljen do udubljenja između grudi. Kragna prebačena preko jakne daje joj lahorast izgled engleske ruže sa postera Naše Devojke. Od 1938. ona je član Socijalističkog biciklističkog kluba u Ameršemu. Jednom rukom sa strane drži torbicu, drugom je uhvatila svog čoveka pod ruku. Naginje se ka njemu, glave приметно ispod njegovog ramena.

Fotografija sada visi u kuhinji naše kuće u Langedoku. Često sam je proučavao, obično kada sam bio sam. Dženi, moja žena, Džunina kćerka, sumnja u moju otimačku prirodu i kod mene je iritira opsednutost njenim roditeljima. Provela je dovoljno vremena pokušavajući da ih se oslobodi, i u pravu je kada oseća da je moje interesovanje ponovo u sve uvlači. Približio sam se, pokušavao da vidim budući život, buduće lice, jednostranost koja je usledila posle jedinstvenog junačkog akta. Bodar osmeh napravio je malecku pukotinu na glatkoj koži čela, tačno na sredini iznad obrva. Kasnije će to postati dominantna crta na išpartanom licu, duboka uspravna brazda koja se pruža od korena nosa da joj podeli čelo. Možda samo zamišljam tvrdoću ispod osmeha, zakopan u liniji vilice, čvrstinu, utvrđene stavove, naučnički optimizam u pogledu budućnosti; fotografija je snimljena onog jutra kada se Bernard potpisao kao član Komunističke partije Velike Britanije u glavnom štabu u ulici Grejton. Oni napuštaju posao i slobodni su da ogłase svoje ubeđenje koje je sve vreme rata bilo kolebljivo. Sada, posle partijskih kolebanja, kada mnogi sumnjaju – da li je rat bilo plemenito oslobađanje od antifašističkog pokreta, ili osvajačka imperijalistička agresija? – i neki istupaju iz članstva, Džun i Bernard su zakoračili. Izvan svih nadanja u zdrav pravedan svet slobodan od rata i klasnog ugnjetava-nja, osećaju da ih pripadnost Partiji povezuje sa svime što je mlado, živo, inteligentno i smelo. Krenuli su preko Kanala u kaos Severne Evrope gde im je savetovano da ne idu. Ali, odlučili su da iskušaju nove, lične i geografske slobode. Od Kalea kreću na jug u mediteransko proleće. Svet je nov i mir je, fašizam je neporeciv dokaz kapitalističke terminalne krize, uslediće dobroćudna revolucija, i oni su mladi, upravo venčani i zaljubljeni.

Bernard je sa dosta agonije, istrajavao u članstvu, sve do sovjetske invazije na Mađarsku 1956. Onda je smatrao da bi istupanje bilo veoma zakasnelo. Ova promena osećanja predstavljala je dobro dokumentovanu logiku, istoriju razočaranja cele generacije. A Džun je izdržala samo nekoliko meseci, do medenog meseca, kada je došlo do suočenja koje je dalo naslov ovim memoarima, i promena je bila duboka, metempsihoza iscertana u preobražaju njenog lica. Kako se okruglo lice toliko izdužilo? Zar je stvarno moguće da život, a ne geni, učini da taj mali nabor iznad obrva, gurnut osmehom, pusti koren i proizvede celo drvo bora do same kose? Njeni roditelji u starosti nisu imali

ništa nalik tom čudu. Na kraju života, kada je smeštena u starački dom, to lice je moglo da se poredi sa licem ostarelog Odena. Možda su godine provedene na suncu Mediterana ogrubele i izgužvale njen lik, a godine samoće i razmišljanja razvukle crte njenog lica i savile ih prema unutra. Nos se produžio sa licem, kao i brada, koja kao da se predomislila pa krenula da se vrati, savila se naviše. Usled toga, lice joj je imalo isklesan, svečani izraz; bio je to kip, maska koju je šaman urezao da spreči dolazak zlih duhova.

U ovome je možda bilo neke jednostavne istine. Možda je lice oblikovala da ga prilagodi svom ubeđenju da se suočila i bila iskušana od simboličke forme zla. „Ne, tupane. Ne simboličke!” Čujem kako me ispravlja. „Doslovne, anegdotske, istinske. Zar ne znaš, bezmalo da me ubije!”

Ne znam da li je stvarno bilo tako, ali u mom sećanju, svaka poseta staračkom domu u proleće i leto 1987. dogodila se kišnog i vetrovitog dana. Možda je bio samo jedan takav dan, pa se rasprostro na sve ostale dane. Svaki put, kao da sam ušao u to mesto – u srednje-viktorijansku kuću – trčeći od udaljenog parkinga kod stare staje. Divlji kestenovi zavijali su i vitlali, neposečena trava povijala se do zemlje, srebrnim vlatima okrenuta vetru. Navukao bih jaknu na glavu, mokar i vreo od besa na još jedno propalo leto. Zastao bih na ulazu u hodnik, čekao da dođem do daha i da se smirim. Da li je to samo kiša? Radovao sam se što ću videti Džun, ali samo mesto me je tištilo. Njegov umor uvlačio mi se u kosti. Lamperija od imitacije hrastovine pritiskala je sa svih strana, a tepih, išaran crvenim i buđavožutim kinetičkim vijugama, dizao se, udarao u oči i gušio me. Ustajao vazduh, dugoročno zarobljen sistemom regulisanja protivpožarnih vrata, nosio je sapeti urasli ukus tela, odeće, parfema, prženog doručka. Nedostatak kiseonika terao me je da zevam; imam li snage za posetu? Lako bih mogao proći pored puste recepcije i odlutati kroz hodnike dok ne nabasam na praznu sobu i namešten krevet. Uvukao bih se ispod čaršava Instituta. Formalnosti oko prijema sredile bi se kasnije, kada me probude za večeru i doguraju kolica sa gumenim točkovima. Posle bih uzeo sedativ i opet zadremao. Godine bi proticale...

Tada bi zatreperila blaga panika i podsetila me zašto sam tu. Prišao bih recepciji i dlanom udario u zvonce. I to je bio lažni detalj, starinsko hotelsko zvonce. Prividna atmosfera seoske osame; postignut je efekat prenoćišta sa doručkom, mesta na kome je „bar”, zaključani kredenac u blagovaonici, otvaran između sedam i osam sati uveče. A iza tih divergentnih predstava bila je sama stvarnost – starački dom sa velikim profitom, specijalizovan, bez zdrave smelosti da se činjenica pismeno obelodani, za brigu o terminalnim bolesnicima.

Komplikovana procedura, ispisana između redova, i čudna striktnost osiguravajućeg društva lišili su Džun utočišta kakvo je želela. Ceo povratak u Englesku pre nekoliko godina, bio je komplikovan i tegoban. Mučna je bila staza kojom smo došli do konačne potvrde, uz mišljenja stručnjaka, koja su se usput iz temelja menjala, da Džun pati od neizlečive, relativno retke vrste leukemije; Bernardovo očajanje; prenos njenih stvari iz Francuske i odvajanje vrednih stvari od nepotrebnog otpada; finansije, imanje, smeštaj; pravna borba sa osiguravajućim društvom od koje smo konačno digli ruke; niz teškoća oko prodaje Džuninog stana u Londonu; duga putovanja autom na sever, radi tretmana kod postarijeg čoveka za koga kažu da u rukama ima isceliteljsku moć. Džun ga je uvredila i iste te ruke zamalo da je udare po licu. Prva godina mog braka bila je gotovo potpuno pomračena. Dženi i ja, njena braća i Bernardovi i Džunini prijatelji bili smo uvučeni u vrtlog, u mahnito širenje nervoze koju smo pobrkali sa efikasnošću. Tek kada je Dženi rodila prvo dete, Aleksandra, 1983, bar mi – Dženi i ja – osvestili smo se.

Recepcionar se pojavio i pružio mi knjigu posetilaca da se u nju upišem. Pet godina kasnije, Džun je još živa. Mogla je da živi i u svom stanu na Totenhem Kort Roudu. Trebalo je da ostane u Francuskoj. Bernard je izjavio da i ona umire isto toliko sporo kao i svi mi. Ali, stan je već prodat, preduzeti su koraci, i prostor koji je u životu izgradila oko sebe, zatvorio se, ispunio se našim vrlim naporima. Odlučila je da ostane u staračkom domu gde se zaposleno osoblje i umirući stanari podjednako teše časopisima i televizijskim kviz-emisijama i serijama koje su odzvanjale od sjajnih zidova bez slika, bez knjiga, u sobi za rekreaciju. Naše ludačko sređivanje bilo je samo izbegavanje. Niko nije želeo da razmišlja o toj strašnoj činjenici. Niko, osim Džun. Posle povratka iz Francuske, i pre nego što je pronađen starački dom, uselila se kod Bernarda i radila na knjizi sa nadom da će je završiti. Nesumnjivo je upražnjavala i meditacije koje je opisala u popularnom pamfletu

„Deset meditacija”. Zadovoljno nas je pustila da se mučimo oko praktičnih problema. Pošto je snagu gubila mnogo sporije nego što je bilo medicinski predviđeno, rado je prihvatila Starački dom Kestenove šume, kao svoju jedinu odgovornost. Nije imala želju da se iseli, da se vrati u svet. Tvrdila je da joj je život pojednostavnjen, da joj odgovara izolacija u kući sa gledaocima TV-a, da joj čak koristi. Štaviše, to je njena sudbina.

Uprkos Bernardovim rečima, sada, 1987, venula je. Ove godine duže je spavala danju. Iako se pretvarala, pisala je samo u sveskama, i to veoma malo. Nije više šetala zapuštenom šumskom stazom do obližnjeg sela. Imala je šezdeset sedam godina. U četrdesetoj, upravo sam zakoračio u doba kada čovek počinje da razabira stupnjeve poznijeg života. Bilo je perioda kada sam smatrao da uopšte nije tragično razboleti se i umreti u poznim šezdesetim godinama, da je gotovo bespredmetno boriti se protiv toga i žaliti se. Star si, umireš. Sada sam počinjao da uviđam da se čovek drži svakog stupnja – četrdeset, šezdeset, osamdeset – sve dok nije pobeđen, i da šezdeset sedam godina može da bude prerani kraj utakmice. Džun je imala još mnogo toga da uradi. Dobro je izgledala kao starija žena na jugu Francuske – lice sa Uskršnjih ostrva ispod slamnog šešira, prirodan autoritet pokreta bez žurbe dok je sprovodila predvečernju inspekciju svojih vrtova, gde popodneveni san odzvanja od lokalnih običaja.

Dok koračam žučnim, uskovitlanim tepihom koji se nastavlja stazom u hodniku, ispod protivpožarnih vrata sa armiranim staklom, duž hodnika, postavljenom da pokrije svaki santimetar javnog prostora, opet mi se vraća osećanje koliko duboko se opirem činjenici da ona umire. Ja sam protiv toga, ne bih to mogao prihvatiti. Ona mi je usvojena majka, koju mi je ljubav prema Dženi, bračni običaj, sudbina namenila i ona je zamena zakasnila trideset dve godine.

Više od dve godine posećivao sam je sam. Dženi i njena majka smatrale su usiljenim dvadesetominutni razgovor pored kreveta. Lagano, i suviše lagano, iz vijugavih razgovora sa Džun pojavila se mogućnost da napišem memoare. Ostatak porodice stideo se te ideje. Jedan od Dženine braće pokušao je da me odvraća. Nabedili su me da želim da uzurpiram teško sklopljen mir, da iskopam zaboravljene svađe. Deca nisu mogla pojmiti kako bi takva dosadna, znana tema kao što su razlike među njihovim roditeljima, mogla da bude fascinantna. Nisu se morali brinuti. U nekontrolisanom svakodnevnom životu, prilikom samo dve posete, pred odlazak, uspeo sam da nateram Džun da, na dovoljno organizovan način, govori o prošlosti, i od samog početka imali smo potpuno različite zamisli o tome šta bi trebalo da bude istinska tema moje priče.

U cegeru koji sam doneo, pored svežeg voća lići sa pijace u Sohou, crnog kao Monblan mastila, Bosvelovog dnev-nika iz 1762-3, brazilske kafe i pola tuceta skupih čokolada, bila je i moja sveska. Nije dozvoljavala kasetofon. Podozrevam da je želela da se oseća slobodnom da bude nepristojna prema Bernardu koga je podjednako volela i mrzela. On se obično javljao kada je znao da sam bio kod nje u poseti. „Dragi dečko, kakvo je stanje uma?” Time je hteo reći da želi da zna da li smo razgovarali o njemu, i u kom smislu. Sa moje strane, bilo mi je drago što u radnoj sobi ne držim kutiju sa kasetama punim kompromitujućih dokaza o Džuninim povremenim indiskretnostima. Na primer, daleko pre nego što se uvrežila ideja o memoarima, jednom me je šokirala kada je iznenada, tihim glasom, kao ključ svih njegovih nesavršenosti, rekla da je Bernard „nabavio penis male veličine”. Nisam bio sklon da to doslovno tumačim. Tog dana bila je ljuta na njega i, pored toga, njegov je bio jedini koji je ikada videla. Pogodio me je način izražavanja, sugestija da je kod njenog muža posredi samo tvrdoglavost, koja ga sprečava da od redovnih snabdevača u ulici Džermin naruči artikal većeg kapaciteta. U svesci, primedba se može kodirati stenografski. Na kaseti, to bi bio jasan dokaz izdaje, koji bih morao zaključavati u ormanu.

Da bi istakla razdvojenost od „ostalih stanara”, kako ih je zvala, njena soba bila je na samom kraju hodnika. Približavajući se, usporio sam. Nikada nisam mogao verovati da ću je stvarno zateći ovde, iza ovih identičnih vrata od iverice. Pripadala je tamo gde sam je prvi put video, među lavandom i šimširoj na imanju, na ivici divljine. Lagano sam noktom kucnuo o vrata. Ona ne bi volela da pomislim da je zadremala. Više je volela da je otkrijem među knjigama. Pokucao sam malo jače. Čuo sam pomeranje, mrmlja-nje, škripanje krevetskih federa. Treće kucanje. Pauza, kašljanje, još jedna pauza, a onda me je pozvala da uđem. Kada sam ušao, upravo se uspravljala u krevetu. Zinula je u mene ne prepoznajući me. Kosa joj je bila u neredu. Zagnjurenjena u san ugušen u

bolesti. Pomislih: treba da je pustim da se sabere, ali sada je prekasno. Za nekoliko sekundi, koliko je trebalo da se približim i da spustim torbu, morala je da rekonstruiše celo svoje postojanje, ko je i gde se nalazi, kako i zašto se našla u ovoj sobi belih zidova. Tek kad sve to ima, može početi da me se priseća. Izvan prozora, sa željom da je pokrene, divlji kesten mahao je udovima. Možda je uspeo samo da je još više zbuni, jer danas joj treba više vremena da se pribere. Nekoliko knjiga i nekoliko listova praznog papira leži preko kreveta. Sporo ih je sređivala, da dobije na vremenu.

„Džun, ja sam, Džeremi. Izvinite, stigao sam ranije nego što sam mislio.”

Iznenada, sve joj se vratilo, ali to je prikrila izlivom neubedljive mrzovolje. „Da, ti si, proklet bio. Pokušavala sam da se setim šta je trebalo da napišem.” Nije se trudila oko predstave. Oboje smo bili svesni da nema olovke u ruci.

„Da se vratim za deset minuta?”

„Ne budi smešan. Zauvek je izgubljeno. Ionako je bilo đubre. Sedi. Šta si mi doneo? Da li si se setio mastila?” Dok sam privlačio stolicu, dopustila je da ispliva osmeh koji je zadržavala. Lice se naboralo poput složenog otiska prsta dok su usne preko obraza gurale kovitlace paralelnih linija koje su okruživale njene crte i kovrdžale se do slepoočnica. Na sredini čela izborano drvo izdubilo je brazdu.

Istovario sam stvari i sve je pregledala uz poneku šalu ili kratko pitanje koje nije tražilo odgovor.

„Zašto baš Švajcarci prave najbolje čokolade? I zašto žudim upravo za lićima? Šta misliš, da nisam u drugom stanju?”

Ta obeležja spoljašnjeg sveta nisu je rastuživala. Njena isključenost iz sveta bila je potpuna i, koliko mi se činilo, bez žaljenja. Bila je to zemlja koju je zauvek napustila i prema kojoj je osećala samo još naklonost i živo zanimanje. Nisam mogao da shvatim kako podnosi to što se toliko stvari odrekla, što se skrasila u toj tuposti; sa bezobzirno prekuvanim povrćem, džangrizavim, mljackavim starcima, ošamu-ćenim od ždranja i gledanja televizije. Posle života u samodovoljnosti, ja bih paničio, ili neprekidno planirao bekstvo. Ipak, gotovo mirno prihvatanje činilo ju je prijatnom. U odlasku nije bilo krivice, čak ni kada bi poseta bila odložena. Presadila je svoju nezavisnost u granice kreveta u kome je čitala, pisala, meditirala, dremala. Tražila je samo da bude ozbiljno shvaćena.

U Kestenovoj šumi to nije bilo nimalo lako, i morala je mesecima da ubeđuje bolničarke i negovateljice. Bila je to borba za koju sam mislio da je unapred izgubljena; u rukama profesionalnih negovatelja, snishodljivost je najmoćnija. Džun je uspela jer nikada nije izgubila živce niti postala dete kakvo su želeli od nje napraviti. Bila je mirna. Kada je bolničarka ušla u sobu bez kucanja – video sam to jednom – zapevajući u prvom licu množine, Džun je mladu ženu gledala pravo u oči i isijavala opraštajuće ćutanje. U početku je obeležena kao pacijentkinja sa kojom nije lako. Čak se govorkalo da Kestenova šuma ne može više da je zadrži. Dženi i njena braća došli su da razgovaraju sa direktorom. Džun je odbila da učestvuje u razgovoru. Nije nameravala da se seli. Njena sigurnost bila je autoritativna, mirna, rođena u godinama razmišljanja o stvarima u samoći. Prvo je preobratala doktora. Kada je shvatio da ona nije jedna od besvesnih starih devojčica, počeo je sa njom da priča o ne-medicinskim stvarima – o divljem cveću, prema kome su oboje gajili strast i u čemu je ona bila stručnjak. Uskoro joj je poveravao svoje bračne probleme. Stav osoblja preobrazio se – takva je hijerarhijska priroda medicinskih ustanova.

Smatrao sam to za trijumf taktike, dalekovidost; sakrivajući nezadovoljstvo, pobedila je. Nije to taktika, rekla mi je kada sam joj čestitao, to je stav uma koji je davno naučila iz Laoceove knjige *Tao Puta*. Tu knjigu mi je povremeno preporučivala, mada, kad bih je pogledao, uvek me je nervirala lukavim paradoksima; da bi postigao cilj, idi u suprotnom smeru. Ovog puta uzela je knjigu i glasno pročitala: „Put nebeski nadmašuje prevazilaženje, iako se ne sukobljava.”

Rekoh: „Baš kao što sam očekivao.”

„Zaveži. Slušaj ovo: žKad se dve strane jedna protiv druge late oružja, pobeđuje ona koja je ophrvana tugomž.”

„Džun, što više govorite, manje razumem.”

„Nije loše. Još ću od tebe napraviti mudraca.”

Kada se zadovoljila videvši da sam joj doneo tačno ono što je naručila, sklonio sam sve osim mastila, koje je držala na noćnom stočiću. Teško penkalo, sivkastobeli papir za pisanje i crno mastilo bili su jedini vidljivi podsetnik ranijeg svakodnevnog života. Sve ostalo, delikatesi, odeća, imalo je posebno, nevidljivo mesto. Njena radna soba u pastirskoj kući, sa pogledom na zapad u dolinu prema San Privatu, bila je pet puta veća od ove sobe i jedva su se u nju mogle smestiti sve knjige i papiri; iza nje, ogromna kuhinja sa planinskim šunkama okačenima o grede, opletene boce maslinovog ulja na kamenom podu, škorprije koje se ponekad gnezde u ormanima; dnevna soba je zauzimala ceo stari ambar u kojem su se okupljale stotine meštana posle lova na medveda; njena soba sa krevetom, sa stubovima i francuskim prozorima sa obojenim staklom, i gostinske sobe kroz koje su, godinama, njene stvari pomerane i širile se; soba za presovanje cveća; baraka sa baštenskim alatkama u voćnjaku sa bademima i maslinama, a pored nje kokošinjac nalik na minijaturni golubarnik – sve to je svedeno, oljušteno, na policu sa knjigama, orman sa odećom koju nikada ne nosi, kovčeg sa stvarima u koji niko ne sme da zaviri, i mali frižider.

Dok sam voće vadio iz kesa, prao ga u lavabou i odlagao sa čokoladom u frižider i našao mesto, pravo mesto za kafu, prenosio sam poruke od Dženi, ljubav njene dece. Pitala je za Bernarda, ali njega nisam video od prethodne posete. Prstima je sredila kosu i oko sebe namestila jastuke. Kada sam seo u stolicu pored kreveta, uhvatio sam opet sebe kako gledam fotografiju na noćnom stočiću. I ja bih mogao da se zaljubim u tu lepoticu okruglastog lica sa preterano sređenom kosom, ushićenu, živahna osmeha koji se napaja na mišici voljenog čoveka. Ta bezazlenost bila je tako neodoljiva, ne samo u devojke, ili kod oboje, već u samom vremenu; čak i zamagljeno rame i glava prolaznika u odelu, imali su naivan, neznani kvalitet, kao i limuzina sa žabljim očima u ulici premoderne praznine. Bezazleno vreme! Desetine miliona mrtvih, Evropa u ruševinama, vest o koncentracionim logorima, koji još nisu postali reper ljudske izopačenosti. Sama fotografija stvara iluziju nevinosti. Ironija ledenih priča daje subjektima prividni osećaj da će se izmeniti ili umreti. Oni su nevini pred budućnošću. Pedeset godina kasnije gledamo ih sa znanjem boga o tome kakvi će posle svega biti – sa kim su u brak stupili, datum njihove smrti – ne razmišljajući o tome ko će jednog dana držati naše fotografije.

Džun je pratila moj pogled. Postao sam svestan sebe, prevaranta, dok sam posezao za sveskom i hemijskom olovkom. Složili smo se da ću pisati o njenom životu. Razumljivo, mislila je na biografiju, i to sam u početku i nameravao. Ali, kad sam počeo, to je dobilo drugi oblik; nije bila biografija, čak ni pravi memoari, već više kao digresija; ona bi bila centralna ličnost, ali ne bi bilo reči samo o njoj.

Prošli put, snimak je bio korisna početna tačka. Gledala me je, čekajući da počnem, dok sam ja gledao sliku. Laktom se oslonila na kuk, kažiprsta položenog na dugu liniju brade. U stvari, hteo sam da je pitam: Kako ste od onog lica došli do ovog, kako ste stigli do tako izuzetnog izgleda – da li je to život? Bože, kako ste se promenili!

Umesto toga rekoh, gledajući fotografiju: „Bernardov život kao da je bio postojan progres, izgrađen na onome što ima, dok vaš kao da je bio dugotrajna transformacija...”

Na žalost, Džun je pomislila da joj postavljam pitanje o Bernardu. „Znaš li o čemu je hteo da razgovara kada je došao pre mesec dana? O Euro-komunizmu! Nedelju dana ranije, sreo je neku italijansku delegaciju. Debeli prostaci u odelima koji se goste na tuđ račun. Rekao je da je optimista!” Klimnula je glavom prema fotografiji. „Džeremi, on je bio stvarno uzbuđen! Kao što smo onda bili. Progres je i suviše slaba reč, rekla bih. Stagnacija.”

Znala je da nije baš tako. Bernard je mnogo godina istupio iz Partije, bio je laburistički član Parlamenta, dr-žavnik, član liberalnog ostatka Parlamenta, sa službom u raznim vladinim komitetima za mas-medija, okolinu, pornografiju. Džun je Bernardu u stvari zamerala njegov racionalizam. Ali sada nisam hteo u to da zalazim. Hteo sam odgovor na pitanje koje nisam naglas izgovorio. Pravio sam se da se slažem.

„Da, teško je zamisliti da je sada uzbuđen zbog takvih stvari.”

Zabacila je glavu i zažmurila, zauzela položaj za udub-ljivanje u temu. Više puta razgovarali smo o tome kako i zašto je Džun promenila svoj život. Uvek je ispadalo malo drugačije.

„Jesi li spreman? Celo leto 1938. provela sam sa porodicom u Francuskoj, u blizini Dižona. Verovao ili ne, oni su trgovali senfom. Naučili su me da kuvam, i da

je Francuska najbolje mesto na planeti, i to mladalačko mišljenje nisam uspela da izmenim. Kada sam se vratila na osamnaesti rođendan, dobila sam bicikl, novi, prekrasan. Tada su još bili u modi biciklistički klubovi i učlanila sam se u Socijalistički biciklistički klub u Ameršemu. Možda sam želela da šokiram krute roditelje, mada se ne sećam da su mi zamerali. O vikendima bi nas dvadesetak spakovalo hranu i odvezlo se duž staza Čiltrensa, ili strminom ka Tejmu i Oksfordu. Naš klub bio je povezan sa drugim klubovima, od kojih su neki bili povezani sa Komunističkom partijom. Ne znam da li je to bilo planirano, da li je skovana zavera, to bi trebalo ispitati. Verovatno je bilo neformalno, slučajno je ispalo da su klubovi postali grupe za vrbovanje novih članova. Nikada mi niko nije držao predavanja. Niko me nije nagovarao. Jednostavno sam se našla među ljudima koji su mi se dopadali, koji su bili veseli i pametni; razgovaralo se kao što možeš pretpostaviti – šta ne valja u Engleskoj, o nepravdi i patnji, kako bi se to moglo ispraviti, i kako se te stvari ispravljaju u Sovjetskom Savezu. Šta radi Staljin, šta je Lenjin rekao, šta su pisali Marks i Engels. Onda je bilo ogovaranja. Ko je u Partiji, ko je stvarno putovao u Moskvu, kako izgleda učlanjenje, ko pomišlja na to da se učlani, i tako dalje.

„Dakle, sav taj razgovor, uz brbljanje i smeh, odigravao se dok smo vozili bicikle kroz prirodu, jeli sendviče na lepim brežuljcima, ili se zaustavili u dvorištu seoske kafane da popijemo po pola flaše đumbirovog piva. Od samog početka, Partija i sve što ona predstavlja, sva halabuka o zajedničkom vlasništvu sredstava za proizvodnju, istorijski i naučno određeno nasleđe proletarijata, odumiranje ko zna čega, svi ti dodatni ukrasi, u mojoj glavi bili su povezani sa bukvikom, poljima kukuruza, sunčevom svetlošću, i vožnjom bicikla niz brda, kroz tunele letnjih staza. Komunizam i moja strast prema prirodi, kao i zanimanje za jednog ili dva zgodna momka u šorcevima – sve je bilo izmešano i, zaista, bila sam veoma uzbuđena.”

Pišući, pitao sam se, nevelikodušno, da li me koriste – kao kanal, kao medijum za konačno sređivanje koje je Džun htela da nametne životu. Time se smanjila nelagodnost zbog toga što ne pišem biografiju kakvu je želela.

Džun je nastavila. Sve je prilično dobro sročila.

„Bio je to početak. Osam godina kasnije priključila sam se. Čim sam to učinila, bio je kraj, početak kraja.”

„Dolmen.”

„Baš tako.”

Trebalo je da preskočimo osam godina, rat, od ž38. do ž46. Tako su tekli naši razgovori.

Vraćajući se preko Francuske 1946, pred kraj medenog meseca, Bernard i Džun krenuli su na dugo pešačenje u Langedoku, suvim krečnjačkim platoom koji se zove Kos de Larzak. Naišli su na drevno groblje poznato kao Dolmen de la Prunared, nekoliko kilometara izvan sela u kome su nameravali da prenoće. Dolmen se nalazi na brdu, pored ivice klisure reke Vi, i par je tamo u suton proveo sat-dva sedeći okrenut severu, ka planinama Seven, razgovarajući o budućnosti. Od tada smo svi u razna vremena tamo odlazili. Dženi se 1971. tamo udvarala jednom meštanim, koji je dezertirao iz francuske vojske. Osamdesetih godina bili smo tu na pikniku sa Bernardom i našim bebama. Dženi i ja smo tamo jednom otišli da razrešimo bračni problem. Mesto je dobro i za osamu. Postalo je porodično mesto. Krajnje tipičan, dolmen se sastoji od položene ploče od okrnjene stene podignute na druge dve stene, i čini nizak kameni sto. Ima ih na desetine gore na krečnjačkoj visoravni, ali samo jedan je „naš dolmen”.

„O čemu ste razgovarali?”

Ljutito je odmahнула rukom. „Nemoj me ispitivati. Nešto sam pomislila, nešto htela da povežem. A da, evo ga. Glavna stvar vezana za biciklističke klubove je da su komunizam i moja ljubav prema prirodi bili neodvojivi – pretpostavljam da je sve to bilo deo romantičnih, idealističkih osećanja koja ljude u to doba obuzimaju. I sada sam bila u Francuskoj u drugoj okolini, na svoj način mnogo lepšoj od Čiltrensa, veličanstvenoj, divljoj, čak pomalo zastrašujućoj. I bila sam sa čovekom koga sam volela i gugutali smo o tome kako ćemo pomoći da se promeni svet, i trebalo je da odemo kući da započnemo zajednički život. Čak se sećam da sam u sebi mislila: nikada nisam bila ovako srećna. To je to!

„Ali, znaš, nešto nije bilo u redu, nadvila se senka. Dok smo tamo sedeli, i sunce se spuštalo i svetlost postajala veoma veličanstvena, razmišljala sam: Ali ja ne želim da idem kući, mislim da bih radije ostala ovde. Što sam više gledala preko klisure, preko Kos de Blanda ka planinama, shvatala sam jasno – naspram starosti i lepote i moći

tih stena, politika je zanemarljiva. Čovečanstvo je nedavni događaj. Univerzum je ravnodušan prema sudbini proletarijata! Uplašila sam se. Celog svog kratkog života držala sam se politike – dala mi je prijatelje, muža, ideje. Žudela sam da se vratim u Englesku, a ovamo sebi govorim da bih radije ostala ovde, u ovoj divljini, da mi bude neudobno.

„Bernard je nastavljao da govori, a ja sam nešto odgovarala. Bila sam zbunjena. Možda nisam dorašla ni jednom ni drugom, ni politici ni divljini. Možda mi je u stvari potreban lepi dom i beba da se o njoj brinem. Bila sam veoma zbunjena.”

„Onda ste...”

„Nisam završila. Postojalo je još nešto. Bila sam puna nespokojnih misli, ali i srećna kod dolmena. Želela sam samo da sedim u tišini i gledam sve crvenije planine u svilenom večernjem vazduhu, i da znam da i Bernard radi isto, oseća isto. Tu je, dakle, bio još jedan problem. Nije bilo mira, ni tišine. Gundali smo – ko zna o čemu – o prevari reforme socijaldemokrata, o stanju u kome se nalazi urbana sirotinja – o ljudima koje nismo poznavali, ljudima kojima u tom trenutku nismo mogli pomoći. Naši životi rasli su do ovog najvišeg trenutka – sveto mesto staro više od pet hiljada godina, naša uzajamna ljubav, svetlost, veliki prostor ispred nas – a opet, bili smo nesposobni da to uhvatimo, nismo to mogli u sebe upiti. Nismo se mogli osloboditi u sadašnjosti. Umesto toga, hteli smo da mislimo o oslobađanju drugih ljudi. Hteli smo da mislimo o njihovoj nesreći. Koristili smo njihov jad da maskiramo sopstveni. A naš jad bila je nesposobnost da uzmemo jednostavne stvari koje nam život nudi i da budemo radosni što ih imamo. Politika, idealistička politika, potpuno je u budućnosti. Život sam provela otkrivajući da onog trenutka kada potpuno uđeš u sadašnjost, otkrivaš beskonačni prostor, beskonačno vreme, nazovi to Bogom ako hoćeš...”

Izgubila je nit i odlutala. Nije htela da govori o Bogu, već o Bernardu. Setila se.

„Bernard misli da je bavljenje sadašnjošću samopovlašćivanje. Ali to je besmisleno. Da li je ikada sedeo u tišini i mislio o svom životu, ili o tome kako njegov život utiče na Dženi? Ili zašto je nesposoban da živi sam i mora imati tu ženu, tu ždomaćicuž da se brine o njemu. On je potpuno nevidljiv sam sebi. Ima činjenice i brojeve, ceo dan mu zvoni telefon, stalno juri da održi govor, da učestvuje na tribini ili već nešto. Ali nikada ne razmišlja. Nikada nije znao ni za jedan jedini trenutak strahopoštovanja pred lepotom stvaranja. Mrzi tišinu, i zato ne zna ništa. Odgovaram na tvoje pitanje: kako toliko tražena osoba može da stagnira? Tako što klizi po površini, brbljajući po ceo dan o tome kako bi se stvari bolje uredile, i pri tom ne uči ništa suštinsko, eto tako.”

Pala je na jastuke, iscrpljena. Izduženo lice zabacila ka plafonu. Disala je glasnije. Više puta govorili smo o večeri kraj dolmena, obično kao o preludijumu značajnom suočavanju sa sledećim danom. Bila je ljuta, i činjenica da je znala da vidim da besni, još bi je više razljutila. Izgubila je kontrolu. Znala je da je njena priča o Bernardovom životu – pojavljivanje na TV, diskusije na radio tribinama, delovanje u javnosti – zakasnila za deset godina. Ovih dana ne čuje se mnogo o Bernardu Tremenu. Sedi u kući i mirno radi na knjizi. Sada mu telefonira samo porodica i nekoliko prijatelja. Žena koja živi u istoj kući dolazi tri sata dnevno da počisti i skuva. Bolno je prisustvovati Džuninoj ljubomori. Ideje po kojima je Džun proživela život takođe su ideje kojima meri razdaljinu između Bernarda i sebe, i ako su te ideje bile osnažene traganjem za istinom, deo te istine čini gorčina, razočaranje u ljubav. Netačnosti i preterivanja toliko razotkrivaju.

Hteo sam da kažem nešto da bi osetila da nisam užasnut niti osećam odbojnost. Naprotiv, osetio sam toplinu prema njoj. Obodрила me je Džunina uznemirenost, saznanje da su odnosi, vezanost, srce još važni, da stari život i stare nevolje još traju, i da pred kraj nema sagledavanja svega, nema izdvojenosti koja nas čini mrtvim-hladnim.

Ponudio sam da skuvam čaj i pristala je podigavši prst sa čaršava. Prišao sam lavabou da napunim čajnik. Napolju je prestala kiša ali vetar je još duvao, i ženica u svetloplavom džemperu koračala je proplankom uz pomoć stalka za hodanje. Stigla je do leje cveća i kleknula pred stalkom, kao pred portabl oltarom. Kada se spustila na kolena na travu, premestila je stalak na drugu stranu, i iz jednog džepa na džemperu izvadila kašiku, a iz drugog šaku lukovica. Počela je da kopa rupe i da u njih utiskuje lukovice. Pre nekoliko godina ne bih video nikakvog smisla u tome da osoba u njenim godinama nešto sadi, gledao bih scenu i čitao je kao ilustraciju uzaludnosti. Sad sam mogao samo da gledam.

Prineo sam šolje krevetu. Džun je sela i bešumno srknula vreću čaja, na način za koji mi je jednom rekla da joj je pokazao učitelj lepog ponašanja u školi. Udaljila se u misli i očigledno nije bila spremna da opet priča. Zurio sam u stranice beleški, tu i tamo popravljajući simbole da bih stenografske zabeleške učinio čitljivima. Onda sam odlučio da odem do dolmena kada sledeći put budem u Francuskoj. Mogao bih krenuti od pastirske kuće, penjući se uz Pa de l'Az do visoravni, a onda bih pešačio tri ili četiri sata – to je izvanredna šetnja u proleće kada nikne divlje cveće, kada su polja prekrivena orhidejama. Seo bih na taj kamen i ponovo gledao u daljinu i mislio o svojoj temi.

Kapci su joj podrhtavali, i dok sam prihvatio šolju i tacnu iz opuštene ruke i stavljao ih na stočić, zaspala je. Te iznenadne dremke, insistirala je, nisu izazvane iscrpljenošću. To je deo njenog stanja, neurološke disfunkcije koja izaziva neuravnoteženo lučenje dopamina. Navodno ta narkoleptička stanja dovode do obamrlosti i neodoljiva su. Kao kada ti preko lica prebace čebe, rekla mi je, ali kada sam Džuninom doktoru to pomenuo, infinitezimalno je odmahnuo glavom, negiranjem takođe, predlažući da nastavim da se pretvaram. „Bolesna je”, reče, „i umorna.”

Disanje joj se svelo na plitko dahtanje, drvo bora na čelu ukočilo se, pojednostavilo, kao da mu je zima ogolila grane. Njena prazna šolja delimično je zaklanjala fotografiju. Kakvo preobraženje! Još sam bio dovoljno mlad da me zapanji. Tamo, u okviru, neispisana koža, lepuškasta okrugla glava ugnezdila se na Bernardovu nadlakticu. Poznavao sam ih samo u poznijem životu, ali osetio sam nešto nalik nostalgiji za kratkim, dalekim vremenom kada su Bernard i Džun bili ljubavno, nekomplikovano zajedno. Pre pada. To je takođe doprinelo bezazlenosti fotografije – njihovo ne-znanje o tome koliko mnogo i dugo će biti zavisni jedno od drugog i međusobno iritirani. Džun je nerviralo Bernardovo sumorno duhovno osiromašenje i „fundamentalni nedostatak ozbiljnosti”, njegova razumnost koja ne vidi ništa drugo, i arogantno insistiranje, „uprkos sakupljenom dokaznom materijalu”, na tome da bi razuman društveni inženjering čovečanstvo oslobodio patnje, sposobnosti za svirepost; a Bernarda je iritalo Džunino izdajstvo društvene svesti, njen „samozaštićeni fatalizam” i njeno „neograničeno verovanje” – kako ga je bolelo sve duži spisak Džuninih ubeđenja: jednoroz, šumski duhovi, anđeli, medijumi, samoisceljenje, kolektivno nesvesno, „Hrist u nama”.

Jednom sam upitao Bernarda o prvom susretu sa Džun, za vreme rata. Šta ga je privuklo? Nije pamtio nikakav prvi susret. Samo je postepeno postajao svestan, prvih meseci 1944, da mlada žena dolazi u njegovu kancelariju u Senatu, da jednom ili dva puta nedeljno donosi dokumente prevedene sa francuskog i da uzima još tekstova za prevodenje. U Bernardovoj kancelariji svi su znali francuski, i materijal je bio jednostavan. Nije video kakvog smisla ima što ona dolazi, pa je zato nije ni video. Nije postojala. Onda je načuo da neko kaže da je lepa, i sledeći put je bolje pogledao. Počeo je da oseća razočaranje kada se ne bi pojavila, i budalastu sreću kada bi došla. Kada ju je konačno uvukao u kolebljivo ćaskanje, otkrio je da je jednostavna. Pretpostavljao je da lepoj ženi ne može biti drago da razgovara sa trapavim klempavim čovekom. A kao da joj se sviđao. Otišli su na ručak u kafe Džo Lajons na Strandu gde je prikrivao nervozu pričajući glasno o socijalizmu, i insektima – bio je amater entomolog. Kasnije je zapanjio kolege kada ju je nagovorio da jedne večeri pogledaju film – ne, ne seća se koji – u bioskopu na Hejmarketu, gde je smogao hrabrosti da je poljubi – prvo u nadlanicu, kao parodirajući starovremensku romansu, onda u obraz, a onda u usta, ubrzana, vrtoglava progresija; cela stvar, od ćaskanja do prvog nevinog poljupca, trajala je manje od četiri nedelje.

Džunin izveštaj: rad na simultanim i povremenim pismenim prevodima zvaničnih dokumenata sa francuskog jezika odveo ju je jednog dosadnog popodneva u hol Senata. Prošla je pored otvorenih vrata jedne kancelarije i videla krupnog mladog čoveka čudnog lica, udobno zavaljenog u drvenoj stolici, sa nogama na stolu, zanetog u nešto nalik ozbiljnoj knjizi. Podigao je pogled, zadržao ga na tren, i vratio se čitanju, odmah je zaboravivši. Zastala je koliko je mogla a da ne ispadne neuljudna – reč je o sekundama – i zurila, kibicovala, praveći se da proučava kartonsku fasciklu u ruci. Većina mladih muškaraca sa kojima je bila svidela joj se tek kada bi savladala neodređeno gađenje. Ovaj ju je odmah privukao. Ovo je bio „njen tip” – sada je iznutra shvatila tu iritirajuću frazu. Očigledno je bio pametan – kao i svi u toj kancelariji – dopadala joj se čudna bespomoćnost njegove veličine, veliko, velikodušno lice, i izazovna činjenica da ju je gledao ne shvatajući to. Mali broj muškaraca je tako postupao.

Nalazila je izgovore da dolazi u sobu u kojoj je radio. Donosila je stvari koje je mogla doneti neka od devojaka iz njene kancelarije. Da bi ostala duže i pošto Bernard nije gledao u njenom pravcu, bila je prinuđena da flertuje sa njegovim kolegom, tužnim momkom iz Jorkšira sa bubuljicama i piskavim glasom. Jednom je naletela na Bernardov sto da mu prospe čaj. Namrštio se i maramicom pokupio baricu ne prekidajući čitanje. Donosila mu je pakete poslate na druga mesta. Učtivo bi je ispravio. Jorkširac joj je napisao bolnu izjavu o usamljenosti. Nije očekivao da bi se za njega udala, rekao je, iako ne isključuje ni tu mogućnost. Ali nada se da će postati najbliži prijatelji, kao brat i sestra. Znala je da mora brzo da deluje.

Dan kada je skupila hrabrost i ušetala u kancelariju rešena da Bernarda natera da je izvede na ručak, bio je i dan kad je on odlučio da je prvi put bolje pogleda. Pogled mu je bio tako go, tako prostodušno otimački, da je posustala na putu do stola. U uglu se njen nesuđeni brat smejuljio i skočio na noge. Džun je spustila paket i otrčala. Ali sada je znala da ima svog čoveka; sada, kad god bi ušla, Bernardova vilica bi podrhtavala kao da pokušava da smisli nešto konverzacijski. Ručak kod Džoa Lajonsa zahtevao je samo blagu podršku.

Izgleda mi čudno da nikada nisu uporedili sećanja na te najranije dane. Džun bi svakako uživala u razlikama. Po-tvrdile bi njene kasnije predrasude; Bernard, nerefleksivan, ne poznajući tanane tokove što čine stvarnost za koju je tvrdio da je shvata i kontroliše. Međutim, odupro sam se želji da Bernardovu priču saopštim Džun, ili Džuninu Bernardu. Bila je to moja odluka, a ne njihova, da izveštaje čuvam poverljivo odvojene. Ni jedno od njih nije moglo verovati da je to stvarno tako, i u razgovorima bio sam svestan da me koriste kao prenosioca poruka i utisaka. Džun bi volela kada bih u njeno ime grdio Bernarda – zbog njegovog pogleda na svet, ni manje ni više, zbog brzog života u radio diskusijama, i zbog domaćice. Bernard bi voleo da Džun prenesem ne samo iluziju da je on potpuno netaknut bez nje, već i da mu je draga, uprkos očiglednom ludilu, i da mu time uštedim jednu zastrašujuću posetu, ili da priprelim tle za sledeću. Kada bi me videli, probali bi da upecaju, da izmame informaciju, obično pokušavajući da mi daju ponudu veću od protivnikove, blago maskiranu kao pitanje. Bernard ovako: Da li je još uvek pod sedativima? Da li neprekidno džangriza o meni? Misliš li da me još neprekidno mrzi? A Džun: Da li je pričao o gđi Brigs (domaćici)? Da li je odustao od planova za samoubistvo?

Ja sam vrdao. Nisam mogao reći ništa što bi ih zadovoljilo, a osim toga, mogli su da telefoniraju ili da se vide kad god požele. Kao mladi, apsurdno ponositi ljubavnici, obuzdavali su se, verujući da onaj ko se prvi javi, time pokazuje slabost, prezrenja vrednu zavisnost.

Džun se probudila posle pet minuta dremanja da bi otkrila proćelavog čoveka ozbiljnog izraza kako joj sedi pored kreveta, sa beležnicom u ruci. Gde se nalazi? Ko je ta osoba? Šta hoće? To razrogačeno, panično iznenađenje u njenim očima saopštilo mi se, zgrčivši moje reakcije tako da nisam odmah mogao da nađem ohrabrujuće reči, a kad sam ih našao, posrtao sam po njima. Ali, pre nego što završih, ona se već pribrala; ponovo je imala svoju priču, i setila se da je zet došao da zapiše priču.

Pročistila je grlo. „Gde sam stala?” Oboje smo znali da je zavirila u ponor, u provaliju besmisla gde je sve bezimeno i bez odnosa, i to ju je uplašilo. Oboje nas je preplašilo. Nismo to mogli priznati, u stvari, ja nisam mogao dok ona to ne učini.

Sada je već znala gde je, baš kao što je znala šta sledi. Ali u kratkoj psihičkoj drami, koja je pratila njeno buđenje otkrio sam da se pripremam na odupiranje neminovnom podsticanju – „sledećeg dana”. Hteo sam da je usmerim drugde. Desetinu puta smo prošli „sledeći dan”. To je bila porodična legenda, priča uglačana ponavljanjem, ne zapamćena već pojana kao molitva koju znamo napamet. Pre mnogo godina čuo sam je u Poljskoj, kad sam sreo Dženi. Dovoljno često sam je čuo od Bernarda, koji nije bio u najstriktnijem smislu očevidac. Igrana je za Božić i na porodičnim skupovima. Što se Džun tiče, to je trebalo da bude centralna tema mojih memoara, baš kao i u priči njenog života – odlučujući momenat, doživljaj koji je promenio pravac, otkrovenje istine pod čijom svetlošću se ponovo moraju promisliti svi prethodni zaključci. Reč je o priči čija je istorijska tačnost od manjeg značaja nego funkcija kojoj je služila. Bio je to mit, čija moć je uvećana time što je smatran za dokumentarni. Džun je sebe ubedila da „sledeći dan” objašnjava sve – zašto je istupila iz Partije, zašto su ona i Bernard pali u doživotni nesklad, zašto je ponovo preispitala svoj

racionalizam, materijalizam, kako je došlo do toga da život provede onako kako ga je provela, gde ga je proživela, šta je mislila.

Kao osoba izvan porodice, bio sam i očaran i skeptičan. Prekretnice su zamisli pripovedača i dramaturga, neophodan mehanizam kada je život sveden, preveden u zaplet, kada moralnost mora biti destilisana iz niza dela, kada publiku moramo poslati kući sa nečim nezaboravnim, što će obeležiti razvoj karaktera. Videti svetlost, momenat istine, prekretnicu – to mora da smo pozajmili iz Holivuda ili Biblije da bismo u pretrpanu memoriju retroaktivno uveli smisao? Džunini „crni psi”. Sedeći ovde pored njenog kreveta, sa beležnicom u krilu, povlašćen uvidom u njenu prazninu, deleći sa njom vrtoglavicu, bile su mi takoreći prijatne te nepostojeće životinje. Bilo bi suviše sigurnosti u još jednom ispitivanju ove čuvene anegdote.

Biće da je dremajući skliznula niz krevet. Pokušala je da se uspravi, ali ruke su joj bile slabašne, a šake nisu našle oslonac u čaršavima. Krenuo sam da joj pomognem da se podigne, ali odbila me je zvukom, režanjem, prevrnula se na stranu da me pogleda u lice, poduprla glavu savijenim čoškom jastuka.

Počeo sam lagano. Da li sam nasrtljiv? Pomisao me je uznemirila, ali već sam započeo. „Zar ne mislite da bi u svetu trebalo da ima mesta i za vaš i za Bernardov način gledanja na stvari? Zar nije najbolje ako neki putuju u svoju unutrašnjost, dok se drugi brinu za poboljšanje sveta? Zar upravo raznolikost ne čini civilizaciju?”

Ovo poslednje retoričko pitanje bilo je previše za Džun. Namrštenost neutralne pažnje nestala je u glasnom smehu. Više nije mogla da podnese ležeći položaj. Pokušala je da se pridigne, ovog puta uspešno, govorila je dahćući.

„Džeremi, sladak si ti dečko, ali pričaš takve gluposti. Suviše pokušavaš da budeš pristojan, i da te svi vole i da se svi međusobno vole... Evo!”

Konačno se uspravila. Grube šake baštovanke ležale su sklopljene na čaršavu, i gledala me je sa potisnutim ve-seljem. Ili materinskim sažaljenjem. „Pa zašto se svet nije popravio? Besplatno zdravstveno osiguranje i veće plate i kola i televizori i električne četkice za zube u svakom domaćinstvu. Zašto ljudi nisu zadovoljni? Da nešto ne nedostaje svim tim poboljšanjima?”

Kada je počela da me zavitlava, bio sam slobodniji. Ton mi je bio nešto grublji. „Dakle, moderni svet je duhovna pustinja? Čak i ako je taj kliše istinit, šta je sa vama, Džun? Zašto vi niste srećni? Svaki put kad dođem pokazujete mi koliko ste još ogorčeni na Bernarda. Zašto ne možete pustiti da stvar legne? Ostavite ga. Činjenica da to niste učinili ili da niste mogli učiniti, ne govori mnogo u prilog vašim metodama.”

Da li sam preterao? Dok sam govorio, Džun je zurila preko sobe ka prozoru. Tišina je bila namreškana njenim otegnutim udisanjem; onda još gušća tišina, posle koje sledi glasno izdisanje. Gledala je pravo u mene.

„Istina je. Naravno da je istina...” Zastala je pre nego što se odlučila da kaže: „Sve što sam ikada uradila, a da je imalo neke vrednosti, morala sam učiniti sama. Tada mi nije smetalo. Bila sam zadovoljna – uzgred, ne očekujem da budem srećna. Sreća je trenutna, letnja munja. Ali našla sam mir u duši, i tokom svih tih godina mislila sam da je u redu što sam sama. Imala sam porodicu, prijatelje, posetioce. Radovalo me je kada bi došli, radovalo me je kada bi otišli. Ali sada...”

Bilo mi je potrebno da izađe iz sećanja u isповest. Okrenuo sam novi list u beležnici.

„Kada mi je rečeno koliko sam teško bolesna i kada sam došla ovamo da se poslednji put zapečatim, samoća je počela da izgleda kao moj najveći, jedini poraz. Ogromna greška. Ako živimo dobrim životom, kakav je smisao da to činimo sami? Kada razmislim o svim tim godinama u Francuskoj, ponekad osećam kako mi hladan vetar duva u lice. Bernard misli da sam smešni okultista, a ja mislim da je on buljavi komesar koji bi nas sve potkazao ako bi time doneo raj na zemlju – to je porodična priča, porodični vic. Istina je da se volimo, nikada nismo prestali, opsednuti smo. I nismo uspeli ništa da učinimo sa tim. Nismo uspeli da živimo. Nismo se mogli odreći ljubavi, ali nismo se povinovali njenoj moći. Problem je jednostavno opisati, ali u to vreme nikada ga nismo opisivali. Nikad nismo rekli: vidi, ovako se osećamo, kuda odavde? Ne, uvek je bila zbrka, svađe, dogovori oko dece, svakodnevni kaos i sve veća razdvojenost i različite zemlje. Zatvaranjem, našla sam mir. Ako mi je bolje, to je stoga što nisam zaboravila sebe. Da sam naučila da levitiram na trideset metara visine, time ne bih nimalo nadomestila činjenicu da nikada nisam naučila da

razgovaram sa Bernardom ili da budem sa njim. Kad god se žalim na najmanji društveni kolaps u novinama, moram da se podsetim – zašto očekivati da milioni stranaca sa konfliktnim interesima uspeju da se slože ako ja ne mogu da održim jednostavnu zajednicu sa ocem moje dece, čovekom koga sam volela i sa kojim sam ostala u braku? A ima još nešto. Ako nastavljam da se brecam na Bernarda, to je zato što si ti ovde a znam da se povremeno viđaš s njim i – ovo ne bi trebalo da kažem – podsećaš me na njega. Nemaš njegove političke ambicije, Bogu hvala, ali ima u tebi neke krutosti i distance zbog koje besnim i koja me privlači. I...”

Zadržala je misao i utopila se u jastuke. Pošto je trebalo da smatram da sam dobio kompliment, zakočio me je stepen pristojnosti, formalni zahtev da prihvatim ponuđeno. U ispovesti bila je jedna reč kojoj sam hteo da se vratim što pre. Ali prvo, ritualne ljubaznosti.

„Nadam se da vas onda ne uznemiravaju moje posete.”

„Volim kad dođeš.”

„I reći ćete mi ako pomislite da sam suviše ličan.”

„Možeš me pitati šta god hoćeš.”

„Ne želim da se namećem vašoj...”

„Rekoh da me možeš pitati sve što hoćeš. Ako ne želim, neću odgovoriti.”

Dozvola podarena. Mislio sam da zna, stara lukava ptica, gde je zapela moja pažnja. Čekala me je.

„Rekoste da ste vi i Bernard bili... opsednuti jedno drugim. Mislite li, ovaj, fizički...?”

„Tipičan predstavnik svoje generacije, Džeremi. A dovoljno si ostario da zvučiš stidljivo u vezi s tim. Da, seks, govorim o seksu.”

Nikada nisam čuo kako izgovara tu reč. Svojim glasom BBC ratnog radio izveštača, upadljivo je stegla samoglasnik, skoro do „siks”. Zvučalo je sirovo, veoma bestidno, na njenim usnama. Da li zato što je morala da se prisili da izgovori tu reč, pa je onda ponovila da savlada gađenje? Ili je bila u pravu? Da li sam ja, čovek iz šezdesetih godina, iako uvek istančan, počeo da se gušim na gozbi?

Džun i Bernard, seksualno opsednuti. Pošto sam ih poznavao samo kao postarije i neprijatne, želeo sam da joj kažem da mi je to teško zamisliti, kao detetu bogohulnu sliku Kraljice na klozetu.

Umesto toga rekoh: „Mislim da to mogu da shvatim.”

„Mislim da ne možeš”, rekla je, zadovoljno, sigurna u sebe. „Nemaš pojma kako je onda bilo.”

Dok je govorila, slike i utisci kotrljali su se kroz prostor kao Alisa, ili kao krhotine koje ona prestiže, niz sve širu kupu vremena: miris kancelarijske prašine; zidovi hodnika ofarbani krem i braon masnom farbom; svakodnevne stvari, od mašina za kucanje do automobila, solidne i teške i crne boje; nezagrejane sobe, sumnjičave gazdarice; smešno ozbiljan mlad čovek u flanelskim pumpericama žvaće lulu; hrana bez začina i belog luka i limunovog soka i vina; stalno poigravanje cigaretama smatrano za formu erotike, i svuda, autoritet sa šefovanjem, beskompromisnim latinizovanim direktivama na autobuskim kartama i formularima i rukom ispisanim znacima čiji usamljeni prsti pokazuju pravac kroz ozbiljan svet braon i crnog i sivog. Bila je to usporena eks-plozija prodavnice tričarija, moja ideja o tome kako je onda bilo, i drago mi je bilo što Džun ne može to takođe da oseti jer nisam nalazio mesta seksualnoj opsednutosti.

„Pre nego što sam srela Bernarda, izlazila sam sa jednim ili dvojicom momaka jer su bili žprilčno zgodni. Isprva sam imala običaj da ih dovodim kući da se sretnu sa mojim roditeljima, radi procene: da li su žuljudni? Uvek sam muškarce merkala kao moguće muževe. To su činile i moje prijateljice, o tome smo razgovarale. Želja nikada nije stvarno ulazila u to, bar ne moja želja. Postojala je samo neka maglovita žudnja za prijateljem koji bi bio čovek, za kućom, bebom, kuhinjom – ti elementi bili su neodvojivi. Što se tiče čovekovih osećanja, stvar je bila samo u tome dokle ćeš ga pustiti. Običavali smo da se zagrlimo i satima da razgovaramo o tome. Ako se udaješ, seks je cena koju moraš platiti. Posle venčanja. Bila je to teška cena, ali dovoljno razumna. Ništa nije džabe.

„A onda, sve se promenilo. Nekoliko dana pošto sam srela Bernarda moja osećanja bila su... pa, mislila sam da ću eksplodirati. Htela sam ga, Džeremi. Bilo je to kao bol. Nisam htela venčanje ili kuhinju, htela sam tog čoveka. Imala sam užasne fantazije o njemu. Nisam mogla iskreno da razgovaram sa prijateljicama. Bile bi šokirane. Bila

sam potpuno nespremna za to. Odmah sam htela seks sa Bernardom, i bila sam užasnuta. Znala sam ako pita, ako bude insistirao, neću imati izbora. A bilo je očito da su i njegova osećanja bila intenzivna. Nije bio od onih koji bi zahtevali, ali jedno popodne, usled niza uzroka koje sam zaboravila, našli smo se sami u kući roditelja moje prijateljice. Mislim da je bilo neke veze sa činjenicom da je kiša jako padala. Otišli smo u gostinsku sobu i počeli da se svlačimo. Sada ću imati ono o čemu sam nedeljama mislila, ali bila sam nikakva, puna straha, kao da me vode na pogubljenje...”

Uhvatila je moj zbunjeni pogled – zašto nikakva? – i nestrpljivo udahнула.

„Vaša generacija ne zna, a moja je gotovo zaboravila koliko smo još uvek malo znali, koliko su tada stavovi bili bizarni – prema seksu i svemu što ide uz to. Kontracepcija, razvod, homoseksualnost, venerične bolesti. A trudnoća izvan braka bila je nezamisliva, najgora moguća stvar. Dvadesetih i tridesetih godina pristojne porodice zatvarale su svoje trudne kćeri u mentalne institucije. Nevenčane majke marširale su ulicama, ponižavane od organizacija koje je trebalo da se brinu o njima. Devojke su umirale pokušavajući da abortiraju. Sada to izgleda kao ludilo, ali tih dana trudna devojka najverovatnije bi osećala da su svi u pravu, a ona je luda i zaslužuje sve što je snađe. Zvanični stavovi bili su tako kazneni, tako grubi. Naravno, nije bilo finansijske potpore. Nevenčana majka bila je proganjana, osramoćena, zavisna od osvetničkih dobrotvornih društava, crkvenih grupa i ostalih. Svi smo znali desetak užasnih, upozoravajućih priča koje je trebalo da nas održe na pravom i uskom putu. Nisu bile dovoljne tog popodneva, ali bila sam sigurna da srljam u neminovnu propast kada smo krenuli stepenicama do te sobice navrh kuće gde su vetar i kiša udarali u prozor, baš kao danas. Nismo preduzeli nikakve mere predostrožnosti, naravno, i u svom neznanju mislila sam da je trudnoća neizbežna. I znala sam da ne mogu da se vratim natrag. Bila sam sva jedna ali sam kušala i slobodu. Bila je to sloboda kakvu zamišljam da doživljava kriminalac, makar samo na tren, kada kreće u kriminal. Uvek sam činila manje-više ono što se od mene očekivalo, ali sada sam prvi put spoznala sebe. I jednostavno sam morala, morala Džeremi, da se približim tom čoveku...”

Tiho sam pročistio grlo. „I, hm, kako je bilo?” Nisam mogao verovati da to pitanje upućujem Džun Tremen. Dženi mi nikad ne bi poverovala.

Džun je opet uzviknula. Nikada je nisam video tako živahnu. „Bilo je iznenađujuće! Bernard je bio najtrapavije stvorenje, uvek je prosipao piće i udarao glavom o gredu. Za njega je bio podvig da nekome upali cigaretu. Znam da sam prva devojka sa kojom je bio. Nagovestio je da nisam, ali to je bila samo forma, to je trebalo da se kaže. Tako sam mislila da ćemo biti kao bebe izgubljene u šumi, i zaista mi to ne bi smetalo. Htela sam ga pošto-poto. Popeli smo se na uzani krevet, ja smejujući se od užasa i uzbuđenja a, verovao ili ne – Bernard je bio genije! Sve reči kakve se nalaze u ljubavnim romanima – nežne, snažne, vešte – i, da, inventivne. Kada smo završili, on je učinio nešto smešno. Odjednom je skočio i otrčao do prozora, otvorio ga u oluju i stajao tako go, dugačak i tanak i beo, udarajući se u grudi i jodlujući kao Tarzan dok je lišće uletalo u sobu. Bilo je to tako glupo! Znaš li da me je toliko zasmejao da sam isflekala krevet. Morali smo da okrenemo dušek. Onda smo pokupili stotine listova sa tepiha. Kući sam u cegeru odnela čaršave i oprala ih i vratila na krevet, uz pomoć prijateljice. Bila je godinu dana starija od mene i toliko zgađena da mesecima nije govorila sa mnom!”

Doživljavajući u sebi nešto od Džunine „kriminalne slobode” od pre četrdeset pet godina, zamalo da postavim pitanje koju veličinu je Bernard „uzeo”. Da li je to bilo samo, kao što sada izgleda, Džunino trenutno ogovaranje? Ili paradoksalna tajna njegovog uspeha? Ili možda, kada je toliko dugo u telu, jednostavno greška relativne procene? Ali neka pitanja ne možemo postaviti svojoj tašti, a osim toga, mrštila se, pokušavala nešto da sroči.

„Otprilike nedelju dana kasnije Bernard je došao i sreo se sa mojim roditeljima, i skoro sam sigurna da je upravo tada prolio ceo čajnik na „vilton”-stočić. Ne računajući to, bio je uspešan, savršeno odgovarajući – državna škola, Kembridž, ljubak, stidljiv način razgovaranja sa starijima. Tako je počeo naš dvostruki život. Bili smo dragi mladi par i svi su se radovali kada smo objavili veridbu pred venčanje koje će uslediti čim se završi rat. Istovremeno, nastavili smo započeto. Bilo je nekorišćenih soba u Senatu i drugim vladinim zgradama. Bernard se lukavo dokopao ključeva. Leti, bilo je bukvička oko Ameršema.

Bila je to zavisnost, ludilo, tajni život. Tada smo već koristili sredstva, ali da budem potpuno iskrena, više me nije bilo briga.

„Kad god bismo pričali o svetu izvan nas, pričali smo o komunizmu. Bila je to naša druga opsesija. Odlučili smo da Partiji oprostimo gluposti s početka rata, i da se učlanimo čim se sklopi mir i napustimo posao. Marks, Lenjin, Staljin, napredak, u svemu smo se slagali. Fino jedinstvo tela i uma! Osnovali smo privatnu utopiju, i bilo je samo pitanje vremena kada će svi narodi slediti naš primer. Ti meseci su nas oblikovali. Iza frustracije tokom svih ovih godina, nalazi se želja da se vratimo tim srećnim danima. Kada smo počeli drugačije da sagledavamo svet, mogli smo osetiti da nam vreme ističe i bili smo nestrpljivi jedno prema drugom. Svako neslaganje bilo je prekid onoga što smo znali da je moguće – i uskoro je postojao samo prekid. Na kraju, vreme je isteklo, ali sećanja još postoje, optužuju, i ne možemo jedno drugo ostaviti na miru.

„Jedna stvar koju sam naučila tog jutra posle dolmena bila je da imam hrabrosti, fizičke hrabrosti, i da mogu da stojim sama. Za ženu to je značajno otkriće, ili je bar bilo u moje vreme. Možda je to bilo i sudbinsko otkriće, kobno. Sada nisam baš sigurna da je trebalo da stojim sama. Ostalo je teže reći, naročito skeptiku kao što si ti.”

Hteo sam da se pobunim, ali je odmahнула rukom da me učutka.

„Svejedno ću to ponoviti. Umaram se. Uskoro moraš otići. I hoću da ponovo prođemo kroz san. Hoću da budem sigurna da si to tačno shvatio.”

Oklevala je, sakupljajući snagu za poslednji nalet razgovora za to popodne.

„Znam da svi misle da preterujem – mlada devojka uplašena od dva psa na seoskoj stazi. Ali čekaj dok ne počneš da osmišljavaš svoj život. Otkrićeš da si ili suviše star i lenj da uložiš napor, ili ćeš učiniti što i ja, izdvojićeš izvestan događaj, naći u nečem običnom i objašnjivom sredstvo za izražavanje onoga što bi ti inače izmaklo – sukob, odluku, novo shvatanje. Ne kažem da te životinje nisu bile ono što jesu. Uprkos Bernardovim rečima, ne verujem da su bile Satanini prijatelji, Psi pakla ili Božanski znaci, ili ma šta on ljudima govorio da ja verujem. Ali postoji strana priče koju on ne želi da ističe. Kada ga sledeći put vidiš, nateraj ga da ti kaže šta nam je gradonačelnik San Morisa rekao o tim psima. Bilo je to dugog popodneva na terasi Hotela de Tijej. Nisam mitologizovala te životinje. Iskristila sam ih. Otkrila sam nešto.”

Ruku je gurnula preko čaršava ka meni. Nisam sebe mogao naterati da ispružim ruku prema njoj. Neki novinarski impuls, neka čudna ideja o neutralnosti sprečila me je. Dok je govorila, a ja nastavljaao da žurno ispisujem stenografske arabeske, osetio sam se bestežinski, prazne glave, visio u nesigurnosti između dve tačke, banalnog i dubokog; nisam znao šta čujem. Zbunjen, nadvio sam se nad beležnicu da ne bih morao da je pogledam u oči.

„Srela sam se sa zlom i otkrila Boga. To zovem svojim otkrićem, ali naravno, to nije nimalo novo, i nije moje. Svako to mora učiniti za sebe. Ljudi to opisuju na raznim jezicima. Pretpostavljam da su sve velike religije započele od pojedinaca koji su uspostavili nadahnuti kontakt sa duhovnom stvarnošću i onda pokušali da to znanje održe u životu. Najveći deo izgubi se u pravilima i praksi, i adikciji moći. Takve su religije. Konačno, gotovo da i nije važno kako to opisuješ ako si shvatio suštinsku istinu – da u sebi imamo beskonačni izvor, potencijal za više stanje bića, dobrotu...”

Sve to čuo sam i ranije, u ovom ili onom obliku, od razrednog starešine sklonog duhovnosti, od sveštenika disidenta, bivše devojke kad se vratila iz Indije, od kalifornijskih profesionalaca, od zaslepljenih hipika. Videla je da se vrpolim na stolici, ali je nastavila.

„Nazovi to Bogom, duhom ljubavi, Atmanom ili Hristom, ili prirodnim zakonima. Tog dana, i mnogih sledećih dana, videla sam oreol obojene svetlosti oko mog tela. Ali pojava je nevažna. Važno je uspostaviti vezu sa tim središtem, tim unutarnjim bićem, a onda je proširiti i produbiti. Zatim je preneti dalje, drugima. Isceljujuća moć ljubavi...”

Sećanje na ono što se zatim dogodilo i sada me boli. Morao sam, neprijatnost je bila isuviše snažna. Nisam mogao dalje da slušam. Možda su godine usamljenosti bile kultura koja je hranila moj skepticizam, štatile me od ljubavnog zova trube, da postanem bolji, da podam odbrambeno jezgro sebičnosti i da vidim kako se rastapa u toplom mleku univerzalne ljubavi i dobrote. Takvi razgovori teraju me da pocrvenim. Trgnem se slušajući one koji tako govore. Ne vidim, ne verujem.

Mrmljajući kako mi je utrnula noga, ustao sam, ali suviše hitro. Stolica se prevrnula, i tresnula u orman. Trgao sam se. Gledala me je uživajući, dok sam se izvinjavao što je prekidam.

Rekla je: „Znam. Reči su umorne, kao i ja. Drugi put biće bolje da ti pokažem šta mislim. Drugi put...” Nije imala snage da se usprotivi mom neverovanju. Popodne se završilo. Ponovo sam pokušao da se izvinim zbog nepristojnosti, a ona je istovremeno govorila. Ton joj je bio prilično lak, ali možda je bila i uvređena.

„Da li bi mogao da plakneš ove šolje pre nego što kreneš. Hvala ti, Džeremi.”

Stojeći pored lavaboja leđima okrenut njoj, čuo sam uzdah dok se gnezdila u krevetu. Napolju, grane su se povijale na vetru. Osetio sam trenutno zadovoljstvo što ću se vratiti u svet, pustiti da me zapadni vetar oduva u London, u moju sadašnjost, izvan prošlosti. Dok sam brisao šolje i tacne i vraćao ih na policu, pokušao sam da sročim bolje izvinjenje za nepristojno ponašanje. Duša, život posle smrti, univerzum ispunjen smislom: bolela me je upravo uteha koju mi je davalo to radosno verovanje; ubeđenje i lična korist bili su i suviše prepleteni. Kako da joj to kažem? Kada sam joj se okrenuo, žmurila je i disala plitko i ritmično.

Ali još nije spavala. Dok sam uzimao torbu sa kreveta, promrmljala je ne otvarajući oči: „Htela sam da ponovimo taj san.”

Bio mi je u beležnici, uvek isti, san pre spavanja, koji ju je četrdeset godina proganjao: dva psa jure stazom ka Klisuri. Veći za sobom ostavlja krvav trag, jasno vidljiv na belom kamenju. Džun zna da gradonačelnik obližnjeg sela nije poslao ljude da dokrajče životinje. Spuštaju se u senku visokih stena, dole u gustiš, i izbijaju na drugoj strani Klisure. Vidi ih ponovo, preko Klisure, kako jure u planine, i mada odlaze od nje, to je trenutak užasa koji je trgne; zna da će se vratiti.

Ubeđujem je: „Zapisao sam.”

„Moraš zapamtiti da to dolazi dok sam još polubudna. Ja ih zaista vidim, Džeremi.”

„Neću zaboraviti.”

Klimnula je, još uvek žmureći. „Da li treba da te ispratim?”

To je polušala, slaba ironija. Nagnuo sam se nad nju i poljubio je u obraz, prošaptao u uvo: „Mislim da ću se snaći.” Onda sam tiho izašao iz sobe i zakoračio u hodnik, na kovitlac crveno žutog tepiha, misleći, kao i uvek kada bih je ostavljao, da je ovo svakako poslednji put.

I bilo je.

Umrkla je četiri nedelje kasnije, „spokojno u snu”, kako je rekla glavna sestra kad je telefonom Dženi saopštila vest. Nismo verovali da je bilo tako, ali nismo želeli ni da sumnjamo.

Sahranjena je u crkvenom dvorištu u selu pokraj Kestenove šume. Odvezli smo se sa decom i dva nećaka, i povezli smo Bernarda. Putovanje je bilo neprijatno. Dan vruć, kola pretrpana, bilo je radova i zastoja na putu. Bernard je sedeo napred, sve vreme ćuteći. Ponekad bi na sekundu lice pokrio rukama. Uglavnom je zurio ispred sebe. Kao da nije plakao. Dženi je sedela pozadi sa bebom u krilu. Pored nje deca su razgovarala o smrti. Sedeli smo bespomoćno ćuteći, nesposobni da promenimo temu mogućeg razgovora. Aleksandar, naš četvorogodišnjak, bio je užasnut što planiramo da baku, koju je veoma voleo, stavimo u drvenu kutiju i spustimo u zemlju i zatrpamo.

„Njoj se to ne dopada”, rekao je sa ubeđenjem.

Heri, sedmogodišnji nećak, shvatio je činjenice. „Ona je mrtva, glupane. Hladna kžo kamen i mrtva. Ne zna šta joj se dešava.”

„Kada će se vratiti?”

„Nikada. Kada umreš, ne vraćaš se.”

„Ali kada će doći?”

„Nikad nikad nikad. Ona je u raju, budalo.”

„Kada se vraća? Deda? Kada se vraća, deda?”

Bilo je olakšanje što je na tako udaljeno mesto došlo mnogo ljudi. Duž puta ka normanskoj crkvi desetina kola bilo je parkirano koso na travi. Vazduh je treperio iznad vrelih krovova automobila. Upravo sam počeo redovno da prisustvujem sahranama; to su bili svetovni događaji za tri prijatelja umrli od SIDE. Anglikanska služba, koja je tog dana održana, bila mi je poznatija sa filmova. Kao jedan od Šekspirovih velikih govora, govor pokraj groba, načičkan fragmentima sećanja, prepun briljantnih fraza,

naslova knjiga, umirućih kadenci koje niz kičmu duvaju život, čistu pripravnost. Gledao sam Bernarda. Stajao je desno od sveštenika, ruku opuštenih pored tela, zurio napred, kao u autu, potpuno kontrolisan.

Posle službe video sam kako se odvojio od Džuninih starih prijatelja i odlutao među grobove, zastajući tu i tamo da pročita neki natpis, a onda se uputio prema drvetu tise. Stajao je u senci tise, laktovima oslonjen na grobljanski zid. Krenuo sam prema njemu da izgovorim nekoliko nespretnih rečenica koje sam napola pripremio kada začuh kako doziva Džun preko zida. Prišao sam i video da jeca. Nagnuo se dugim tankim telom napred, a onda opet ispravio. Ljuljao se gore-dole u senci i plakao. Okrenuo sam se, osećajući krivicu zbog nametanja, i požurio natrag, prolazeći pored dva grobara koji su zatrpavali raku, da stignem masu ljudi, čija tuga je bleдела u letnjem vazduhu dok su izlazili iz groblja, putem, pored parkiranih automobila, ka ulazu u polje nepokošene trave u čijem središtu je stajao krem šator, ivica podvijenih zbog vrućine. Iza mene, suva zemlja i kamenje zveckala o grobarevu lopatu. Ispred, Džun mora da je to baš ovako zamišljala: deca preskaču konopac, kelneri u blistavo belim sakoima serviraju piće sa poslužavnika prekrivenih belim salvetama i, već su se prvi gosti, jedan mladi par, opružili na travi.

Nešto više od dve godine posle toga, u šest i trideset jednog novembarskog jutra, budim se i u krevetu pored sebe otkrivam Dženi. Bila je deset dana u Strasburu i Briselu i vratila se kasno uveče. Uvalili smo se u pospani zagrljaj. Takvi mali susreti predstavljaju istančana domaća zadovoljstva. Osetio sam je kao blisku i novu – kako se lako naviknemo da spavamo sami! Žmurečki se smešila ugnezdivši obraz u udubljenje ispod moje ključne kosti koje kao da se godinama prema njoj oblikovalo. Imali smo najviše jedan sat, verovatno i manje, pre nego što se deca probude i otkriju je – iznenađenje, jer nisam im rekao kada će doći, u slučaju da ne uhvati avion. Zavukao sam ruku i stegao joj zadnjicu. Rukom je blago prešla preko mog stomaka. Pomazio sam poznato ispupčenje u korenu malog prsta gde joj je ubrzo posle rođenja amputiran šesti prst. Onoliko prstiju, govorila je njena majka, koliko insekt ima nogu. Nekoliko minuta kasnije umesto da zadržimo, počeli smo prijateljski da vodimo ljubav, što je privilegija i kompromis bračnog života.

Upravo smo se budili u žurno zadovoljstvo, i jače se pokretali jedno radi drugog, kad je zazvonio telefon na noćnom stočiću. Nismo se setili da ga isključimo. Pogledali smo se. U tišini smo se složili da je dovoljno rano da telefonski poziv bude neobičan, možda hitan.

Najverovatnije zove Seli. Dva puta je dolazila da živi s nama, i napetost porodičnog života bila je prevelika da bismo je zadržali. Nekoliko godina ranije, u dvadeset prvoj, udala se za čoveka koji ju je tukao i ostavio joj dete. Dve godine kasnije, Seli je proglašena nepodobnom, suviše nasilnom, da brine o dečaku koji je dat na usvojenje pogodnijoj porodici. Mnogo godina kasnije prestala je da pije, samo da bi se ponovo beznadežno udala. Sada je živela u domu u Mančesteru. Njena majka, Džin, umrla je, i Seli je od nas tražila ljubav i podršku. Nikada nije tražila novac. Nikako nisam mogao da se otresem ideje da snosim odgovornost za njen nesrećan život.

Dženi je ležala na leđima, pa sam se nagnuo preko nje. Ali nije zvala Seli, nego Bernard, već na pola rečenice. Nije govorio, brbljao je. U pozadini se čuo uzbuđeni komentar, a zatim policijske sirene. Pokušao sam da ga prekinem, vičući njegovo ime. Prva razumljiva stvar bila je: „Džeremi, slušaš li? Jesi li tu?”

Osetio sam da sam se smežurao u njegovoj kćerki. Zadržao sam razuman ton. „Bernarde, nisam čuo nijednu reč. Počnite ponovo, polako.”

Dženi je gestikulirala, predlažući da uzme slušalicu. Ali Bernard je ponovo počeo. Klimnuo sam glavom i pogledao jastuk.

„Uključi radio, dečko. Ili bolje televiziju. Kuljaju. Nećeš verovati...”

„Bernarde, ko kulja kroz šta?”

„Upravo sam ti rekao. Ruše Zid! Izgleda neverovatno, ali ja gledam, Istočni Berlinci prolaze kroz...”

Prva, sebična misao bila je da se od mene ne traži ništa u tom trenutku. Nisam morao da ustanem iz kreveta i da odem da uradim nešto korisno. Obećao sam Bernardu da ću ga kasnije pozvati, spustio slušalicu i saopštio novost Dženi.”

„Fantastično.”

„Neverovatno.”

Dali smo sve od sebe da značaj novosti zadržimo na pristojnom odstojanju, jer još nismo pripadali tom svetu, borbenoj zajednici potpuno obučениh ljudi. U pitanju je bio značajan princip, da zadržimo prvenstvo privatnog života. I nastavili smo. Ali začaranost je prošla. Klicanje gomile jurilo je kroz polumrak ranog jutra naše spavaće sobe. Oboje smo bili drugde.

Konačno, Dženi reče: „Hajde dole da pogledamo.”

Stajali smo u dnevnoj sobi u kućnim ogrtačima sa šoljama čaja, buljili u televizor. Bilo je neuljudno sedeti. Istočni Berlinci u najlonskim mantilima i izbledele taksas jaknama guraju dečja kolica ili drže decu za ruke, bez provere promiču pored Stražare Čarli. Kamera se ljulja i nametljivo upliće u srdačne zagrljaje. Uplakana žena, koju su kamere jednim zrakom osvetljenja pretvorile u duha, počela je da govori a reči joj nisu izlazile iz grla. Gomile Zapadnih Berlinaca raduju se i dobronamerno udaraju po krovu svakog hrabrog smešnog „trabanta”, koji haubom kuša slobodu. Dve sestre drže se jedna za drugu i neće da se razdvoje radi intervjua. Dženi i ja smo u suzama, i kada deca uleću da je

pozdrave, mala drama ponovnog susreta, zagrljaji i maženja na tepihu dnevne sobe postaju dirljivi pod uticajem veselih događaja u Berlinu – i Dženi je zaplakala.

Sat kasnije Bernard ponovo zove. Već četiri godine me zove „dragi dečko”, mislim od kada se učlanio u Klub Džerik. Dženi drži da je to ogroman napredak u odnosu na ranije „druže”.

„Dragi dečko. Hoću što pre da odem u Berlin.”

„Dobra ideja,” odmah sam rekao. „Trebalo da idete.”

„Sedišta se plaćaju suvim zlatom. Svi hoće da idu. Rezervisao sam dva mesta na popodnevnom letu. Moram da ih potvrdim za jedan sat.”

„Bernarde, upravo idem u Francusku.”

„Promeni pravac. Ovo je istorijski trenutak.”

„Javiću vam se kasnije.”

Dženi je jetka. „On mora da ide i da vidi kako se ispravlja Velika greška. Treba neko da mu nosi kofere.”

Kada se tako postave stvari, spreman sam da kažem *ne*. Ali za doručkom, pokrenut malim trijumfom portabl crno—belog televizora koji smo namestili na sudoperu, počeo sam da osećam nestrpljivo uzbuđenje, potrebu za avanturom posle višednevnih domaćih poslova. TV je opet minijaturno zaurao, i osetio sam se kao dečak zaključan izvan stadiona na dan finalnih utakmica. Istorija se odvija, bez mene.

Pošto su deca odvedena u zabavišta i škole, ponovo sam pokrenuo pitanje. Dženi je bilo drago što se vratila kući. Kretala se iz sobe u sobu, sa bežičnim telefonom u ruci, negujući kućne biljke koje su se sparušile od moje pažnje.

„Idi”, preporučila mi je. „Nemoj da me slušaš, ljubomorna sam. Ali pre nego što kreneš, završi započeto.”

Najbolje moguće rešenje. Promenio sam svoj let za Monpelje preko Berlina i Pariza, i potvrdio Bernardove rezervacije. Telefonirao sam u Berlin i zamolio prijatelja Guntera da nam ustupi stan. Pozvao sam Bernarda da mu kažem da ću ga u dva sata pokupiti taksijem. Otkazao sam zakazano, ostavio uputstva i spakovao torbu. Na TV bio je red pred bankom dug pola kilometra, u kome su Istočni Berlinci čekali na svojih sto maraka. Dženi i ja vratili smo se u spavaću sobu na jedan sat, a onda je ona otrčala na neki sastanak. Sedeo sam u kujni u kućnom ogrtaču i jeo rani ručak od podgrejanih ostataka. Na portabl TV-u, provaljeni su drugi delovi Zida. U Berlinu bujica ljudi sa svih krajeva planete. Sprema se ogromno slavlje. Novinari i TV ekipe ne mogu da nađu mesta u hotelima. Ponovo na spratu, ispod tuša, živnuo i razbistren vođenjem ljubavi, urlajući delove Verdija koje pamtim na italijanskom, čestitao sam sebi na bogatom i zanimljivom životu.

Sat i po kasnije ostavio sam taksi da me sačeka u Edison Roudu i ustrčao uz stepenice do Bernardovog stana. Stajao je pored vrata, držao šešir i kaput, sa torbama na podu. Tek nedavno je stekao sitničarsku staračku tačnost, neophodan oprez da bi se obezbedila pouzdano beskorisna memorija. Podigao sam torbe (Dženi je bila u pravu) i krenuo da zalupim vrata, a on se već mrštio i podigao kažiprst.

„Samo da bacim još jedan pogled.”

Spustio sam torbe i krenuo za njim, taman na vreme da vidim kako je sa kuhinjskog stola pokupio ključeve od kuće i pasoš. Podigao ih je ka meni sa izrazom „rekao sam ti”, kao da sam ih ja zaboravio a njemu treba čestitati.

I ranije sam se sa Bernardom vozio londonskim taksijima. Noge su mu skoro doticale pregradu. Još smo bili u prvoj brzini, još smo se isparkiravali, a Bernard je prstima podbočio bradu i počeo: „Stvar je u tome...” Glas mu nije imao Džuninu odsečnost, mandarinski kvalitet iz ratnog vremena; bio je malo povišen i preterano preciznog izgovora, kao što bi govorio Liton Stračej, ili Malkolm Mageridž, kao što govore izvesni obrazovani Velšani. Da ne poznajete i ne volite Bernarda, moglo bi zvučati izveštačeno. „Stvar je u tome što je nemačko jedinstvo neizbežno. Rusi će uzmahivati sabljama, Francuzi mahati rukama, Englezi uzdisati *um* i *ah*. Ko zna šta će hteti Amerikanci, šta će im najviše odgovarati. Ali to sve nije važno. Nemci će imati jedinstvo jer ga hoće i obezbedili su ga svojim ustavom i niko ih ne može zaustaviti.

Imaće ga sada a ne kasnije jer nijedan normalan kancelar neće dopustiti da slava pripadne njegovom nasledniku. I imaće ga po zapadnonemačkim merama, jer oni su to i platili.”

Stil mu je bio da svoja gledišta predstavi kao utvrđene činjenice, i ta izvesnost bila je moćna. Od mene se tražilo da iznesem drugo gledište, bilo da u njega verujem ili ne. Bernardove navike privatne konverzacije formirane su tokom godina javnih debata. Snažan izliv protivnikove diskusije doveo bi nas do istine. Dok smo jurili ka Hitrou, poslušno sam tvrdio da bi Istočni Nemci mogli zadržati izvesne odlike svog sistema i stoga se teško stopiti, da Sovjetski Savez ima stotine hiljada trupa u DDR i, ako poželi, može uticati na ishod, da će venčavanje dva sistema u praktičnom i ekonomskom smislu potrajati godinama.

Zadovoljno je klimnuo glavom. Prstima je još uvek podupirao bradu, i strpljivo čekao da završim da bi mogao da se pozabavi mojim argumentima. Krenuo je metodično, redom. Ogroman narodni pokret protiv istočnonemačke države dostigao je stepen na kojem bi oklevajuće prijanjanje moglo prekasno da bude otkriveno, u obliku nostalgije; Sovjetski Savez je izgubio interesovanje za kontrolisanje istočnih satelita. Više nije supersila ni u kom smislu, osim vojnom, i neophodni su mu zapadnjačka dobra volja i nemački novac; što se tiče praktičnih teškoća nemačke unije, one bi se mogle kasnije srediti, pošto političko venčanje kancelaru obezbedi mesto u istorijskim knjigama i priliku za pobjedu na sledećim izborima sa milionima novih zahvalnih glasača.

Bernard je još govorio, nesvestan da se taksi već zaustavio ispred terminala. Nagnuo sam se napred i platio račun dok je on naširoko razmatrao moju treću tačku. Vozač se okrenuo i spustio staklo da ga čuje. Pedesetih godina, potpuno ćelav, sa gumastim, bebskim licem i velikim buljavim očima koje su bleštale fluorescentno plavo.

Kada je Bernard završio, ubacio se. „Da, i šta onda, drugar? Švabe će ponovo početi da se razbaćuju svojom snagom. Tada počinju problemi...”

Čim je vozač progovorio, Bernard se štrečno i posegao za torbom. Sledeća tema debate verovatno bi se odnosila na posledice nemačkog jedinstva, ali umesto da bude uvučen, makar na minut da ga udostoji kojom rečju, Bernard se zbunio i mučio da izađe.

„Gde ti je stabilnost?” govorio je vozač. „Gde ti je ravnoteža sila? Na istočnoj strani imaš Rusiju na nizbrdici i sve njene malečke zemlje, Poljsku i ostale, duboko u govovima sa dugovima i ostalim...”

„Da, da, u pravu ste, to je svakako problem”, rekao je Bernard, kad se dokopao sigurnosti pločnika. „Džeremi, ne smemo da zakasnimo na avion.”

Vozač je otvorio prozor. „Na zapadu imaš Berlin, a to nije evropski igrač, zar ne. Još mu je jezik zavučen u američke temelje, izvinite na izrazu. I tako nam ostaju Francuzi. Isuse, Francuzi!”

„Do viđenja i hvala”, gugutao je Bernard, spreman čak i da dohvati sopstvene torbe i da ih odvuče do izvesne uda-ljenosti. Stigao sam ga pored automatskih vrata terminala. Spustio je torbu ispred mene i levom rukom protrljao desnu, rekavši: „Jednostavno, ne mogu da podnesem da me maltretiraju taksisti.”

Znao sam šta hoće da kaže, ali mislio sam i da Bernard suviše bira s kim će da raspravlja. „Izgubili ste osećaj za obično.”

„Nikada ga nisam ni imao, dragi dečko. Ja sam se bavio idejama.”

Pola sata po poletanju, od stjuarda smo naručili šampanjac i nazdravili „slobodi”. Onda se Bernard vratio problemu osećaja za obično.

„Vidiš, Džun ga je imala. Mogla je da se druži sa svima. Ona bi mogla da priča sa tim taksistom. Iznenađujuće za nekoga ko je završio u osami. Ona je u stvari bila mnogo bolji komunist od mene.”

Ovih dana, kada bi se pomenula Džun, kroz mene bi prostrujala krivica. Od njene smrti 1987, sa memoarima koje je trebalo da napišem nisam uradio ništa osim što sam sredio zabeleške i odložio ih u arhivu. Moj rad (vodio sam malu, ekskluzivnu izdavačku kuću), porodični život, prošlogodišnja selidba – uobičajeni izgovori nisu umanjili krivicu. Možda bi putovanje u Francusku, pastirska kuća i asocijacije, mogli ponovo da me pokrenu. A ima još stvari koje sam hteo od Bernarda da saznam.

„Ne mislim da bi Džun smatrala da joj je to neki kompliment.”

Bernard je podigao plastičnu čašu da se sunce koje je preplavilo kabinu prelomi kroz čašu. „Ko bi u današnje vreme mario? Ali godinu-dve dana kao prava tigrica branila je našu stvar.”

„Sve do Klisure de Vis.”

Znao je da ga navodim. Zavalio se i osmehnuo ne gledajući me. „Da li je sada vreme za to?”

„Vreme je da nešto uradim s tim?”

„Da li ti je ikada pričala o našoj svađi? U Provansi, na povratku iz Italije, nedelju dana pre nego što smo došli do Klisure.”

„Mislim da nije pomenula.”

„Bilo je to na peronu pokraj gradića čije ime ne pamtim. Čekali smo lokalni voz da nas odveze do Arla. Stanica je bila nepokrivena, postaja u stvari, i prilično razrušena. Čekaonica je izgorela. Bila je vrućina, nigde senke, i nigde da se sedne. Bili smo umorni, i voz je kasnio. Savršeni uslovi za pravu porodičnu prepirku.

„U izvesnoj tački ostavio sam Džun da stoji sa prtljagom i odlutao niz šine – znaš kako je to kada ti se vreme oduži – sve do kraja perona. Sve je bilo u neredu. Izgleda da se prosulo bure katrana ili farbe. Kameni pločnik se deformisao i zarastao u korov osušen na vrućini. Pozadi, daleko od šina, žbun maginja uspeo je lepo da se rascveta. Divio sam mu se, kad primetih pokret na listu. Primakao sam se i ugledao ga, vilinog konjica, rumenog strelca, *Sympetrum sanguineum*, mužjaka, znaš, jarko crvenog. Nisu baš retki, ali ovaj je bio neobično velik, pravi lepotan.

„Začudo, ulovio sam ga između dlanova, i otrčao niz peron do Džun i naterao je da ga uzme dok iz torbe iskopam opremu. Otvorio sam i izvadio bočicu za ubijanje i zamolio Džun da mi prinese stvorenje. Još uvek je šake držala šklop-ljene, ovako, ali gledala me je sa čudnim izrazom, sa nekim užasavanjem. Rekla je: žŠta ćeš da učiniš?ž A ja rekoh: žHoću da ga odnesem kući.ž Nije se primicala. Rekla je: žHoćeš reći, da ga ubiješ.ž žNaravnož, rekoh. žPredivan je.ž Tada je postala hladna i logična. žLep je i zato hoćeš da ga ubiješ.ž Kao što znaš, Džun je odrasla u prirodi i nikada nije pokazivala grižu savesti prilikom ubijanja miševa, pacova, bubašvaba, osa – u stvari, svega što bi joj se našlo na putu. Bila je vrućina i nije bio trenutak da započnemo etičku diskusiju o pravima insekata. Zato rekoh: žDžun, daj, samo ga prinesi.ž Možda sam to i suviše grubo rekao. Odmakla se od mene, i video sam da tek što ga nije pustila na slobodu. Rekoh, žDžun, znaš koliko mi to znači. Ako ga pustiš, nikada ti neću oprostiti.ž Borila se sa sobom. Ponovio sam ono što sam rekao, i onda mi je prišla, krajnje bezvoljno, predala mi vilinog konjica, i gledala kako ga zatvaram u bocu i sklanjam. Čitala je dok sam vraćao stvari u kutiju, a onda, možda je krivila sebe zato što ga nije pustila, obuzeo ju je strahoviti bes.”

Kolica sa pićem ponovo su se približavala i Bernard je oklevajući odlučio da ne naruči drugi šampanjac.

„Kao sve najbolje svađe, i ova se brzo pomerila sa posebnog na opšte. Moj stav prema ovom sirotom stvorenju bio je tipičan za moj stav prema mnogim drugim stvarima, uključujući i nju. Bio sam hladan, teoretičan, arogantan. Uopšte nisam pokazivao emocije, i sprečavao sam nju da ih pokaže. Osetila se posmatranom, analiziranom, osetila se delom moje zbirke insekata. Mene samo interesuje apstrakcija. Tvrdim da volim žstvorenjež, kako ga je nazivala, a u stvari hoću da ga kontrolišem, da ga udavim, zalepim etiketom, poređam u redove. Druga tačka bila je moja politika. Ne pogađa me toliko nepravda koliko neurednost. Ne privlači me bratstvo ljudi, već efikasna organizacija čoveka. Ja u stvari želim društvo sređeno kao kasarna, opravdano naučnim teorijama. Stajali smo na tom opakom suncu, a ona je vikala na mene: žTi ne voliš ni radnike! Nikada nisi razgovarao sa njima. Ne znaš kakvi su. Gadiš ih se. Samo hoćeš da budu poređani u pristojne redove, kao što su tvoji prokleti insekti!ž”

„Šta ste vi rekli?”

„Isprva ne mnogo. Znaš koliko mrzim scene. Stalno sam mislio, oženio sam ovu ljupku devojkicu i ona me mrzi. Kakva užasna greška! A onda, pošto sam morao nešto da kažem, krenuo sam da branim svoj hobi. Većina ljudi, rekao sam joj, instinktivno se gadi sveta insekata a entomolozi ga primećuju, proučavaju njihov način života i životne cikluse i, uopšte, brinu o njima. Imenovanje insekata, klasifikovanje u grupe i podgrupe značajan je deo svega toga. Ako naučiš ime jednog dela sveta, naučio si da ga voliš. Ubijanje nekoliko insekata irelevantno je u odnosu na ovu opsežniju činjenicu. Populacije insekata su ogromne, čak i kod retkih vrsta. Oni su međusobno genetički klonovi i nema smisla govoriti o pojedincima, a još manje o njihovim pravima. žOpet počinješ, rekla je, žUopšte ne pričaš sa mnom. Ti držiš predavanje.ž Tada sam počeo da se nerviram. Što se tiče

moje politike, nastavio sam, stvarno volim ideje, i šta je tu loše. Od drugih ljudi zavisi da li će se složiti ili neće i da li će ih negirati. A istina je da se osećam čudno sa ljudima iz radničke klase, što ne znači da ih se gadim. To je apsurdno. Potpuno shvatam to što se oni osećaju čudno u mom društvu. Kad su u pitanju moja osećanja prema njoj, tačno je da nisam mnogo emotivan, ali to ne znači da nemam emocija. Jednostavno sam tako odgajen i ako baš hoće da zna, volim je više nego što bih bio u stanju da kažem, i to je tako, i ako joj to ne govorim dovoljno često, pa, žao mi je zbog toga, ali u budućnosti ću to mnogo puta činiti, svakog dana, ako je potrebno.

„I onda se desilo nešto neobično. Dve stvari dogodile su se istovremeno. Dok sam sve to govorio, naš voz je stigao sa zaglušnim tandrkanjem i strašnim dimom i parom, i baš kad je stao, Džun je zaplakala i zagrlila me i rekla da je trudna i da je držeći malog insekta u rukama osetila odgovornost ne samo prema životu koji u njoj raste, već prema životu uopšte, i da je užasna greška što mi je dopustila da ubijem tog lepog vilinog konjica, i zato je sigurna da će priroda da se osveti i nešto će se užasno desiti bebi. Voz je izašao iz stanice, a mi smo još stajali na peronu zagrljeni. Pomislio sam da zaplešem na peronu od sreće, ali kao idiot, pokušavao sam da joj objasnim Darvina i da se utešim rečima da u sklopu stvari jednostavno nema mesta osveti o kojoj govori i da se ništa neće dogoditi bebi...”

„Dženi.”

„Da, naravno, Dženi.”

Bernard je pritisnuo dugme i rekao stjuardu da se predomislio i da ćemo ipak uzeti šampanjac. Kada je stigao, podigli smo čaše, kao da nazdravljamo predstojećem rođe-nju moje žene.

„Posle ove novosti nismo mogli da sačekamo sledeći voz, pa smo otišli do grada – u stvari, to je bilo malo mesto, voleo bih da se setim kako se zvalo – i našli jedini hotel, uzeli ogromnu škripavu sobu na prvom spratu sa balkonom iznad malog trga. Savršeno mesto, uvek smo hteli da ponovo odemo tamo. Džun je znala ime tog mesta, ali sada se nikad neću setiti. Ostali smo dva dana, slavili dolazak bebe, razmotrili živote, krojili planove kao svaki mlad bračni par. Bilo je to predivno pomirenje – i skoro da nismo izlazili iz sobe.

„Ali, jedne večeri Džun je rano zaspala, a ja sam bio nemiran. Izašao sam da prošetam po trgu, popio nekoliko pića u kafani. Znaš kako je kad si bio s nekim toliko intenzivno satima, i onda si opet sam. Kao da si sanjao. Vraćaš se sebi. Sedeo sam ispred bara, gledao ljude kako bacaju kuglu. Veče je bilo užasno vruće, i po prvi put sam imao prilike da razmislim o stvarima koje mi je Džun rekla na stanici. Napregao sam se da zamislim kako bi bilo verovati, zaista verovati, da će priroda da se osveti fetusu za smrt jednog insekta. Ona je bila krajnje ozbiljna govoreći o tome, zamalo da je zaplakala. I ja odista nisam mogao. Bilo je to magijsko mišljenje, meni potpuno strano...”

„Ali, Bernarde, zar nikada nemate to osećanje kada izazivate sudbinu? Zar nikada ne kucnete u drvo?”

„To je samo igra, način izražavanja. Znamo da je to predrasuda. Verovanje da život zaista donosi nagrade i kazne, da ispod svega leži sklop smisla izvan onoga koji mu sami pridajemo – sve je to samo utešna magija. Samo...”

„Pisci biografija?”

„Hteo sam da kažem žene. Možda govorim da sam sedeći tamo sa svojim pićem na tom malom trgu počeo da shvatam nešto o ženama i muškaracima.”

Pitao sam se šta bi moja razumna, efikasna žena Dženi razabrala iz svega ovoga.

Bernard je ispio šampanjac i gledao nekoliko nepopijenih santimetara u boci. Dao sam mu flašu a on je rekao: „Suočimo se s tim da su telesne razlike samo, samo...”

„Vrh sante leda?”

Osmehnuo se. „Vršak ogromne gromade. Ipak, sedeo sam tamo i popio još jedno ili dva pića. I onda, znao sam da je glupo obraćati toliku pažnju na ono što ljudi u besu govore, ali ipak, mislio sam o onome što je rekla o mojoj politici, možda zbog elementa istine, u vezi sa svima nama, i zato što je ona i ranije govorila slične stvari. Sećam se da sam mislio – neće ona dugo biti u Partiji. Ima sopstvene ideje koje su snažne i čudne.

„Sve to vratilo mi se danas po podne kada sam pobeo od onog taksiste. Da je bila Džun, Džun iz 1945, a ne Džun koja se potpuno odrekla politike, ona bi srećno provela pola sata razgovarajući o evropskoj politici sa tim čovekom, upućujući ga na

odgovarajuću literaturu, uzela bi mu adresu za slanje informacija i, ko zna, možda bi ga uključila. Bila bi spremna da propusti avion.”

Podigli smo flaše i čaše da napravimo mesta za poslužavnike sa ručkom.

„Uglavnom, eto ti još jednog elementa iz onog života i vremena, ako ti išta vredi. Bila je bolji komunista od mene. Ali u tom izlivu na stanici moglo je da se vidi mnogo toga unapred. Moglo je da se vidi njeno buduće nezadovoljstvo Partijom, i početak hokus-pokusa koji joj je od tada pa nadalje ispunio život. To svakako nije bila iznenadna stvar dole kod Klisure de Vi, ma šta ona govorila.”

Bolelo me je da mi neko tako nabaci moj sopstveni skepticizam. Dok sam mazao puter na zamrznutu kiflu, osetio sam da me privlači ideja da budem nestašan u Džunino ime. „Ali Bernarde, šta je sa insektovom odmazdom?”

„Šta s tim?”

„Dženin šesti prst!”

„Dragi dečače, šta ćemo da popijemo uz ručak?”

Prvo smo otišli do Gunterovog stana u Krocbergu. Ostavio sam Bernarda da sačeka u taksiju dok sam preneo torbe kroz dvorište i odneo ih do četvrtog sprata Hinterhausu. Komšinica preko puta, kod koje su ostavljeni ključevi za nas, govorila je pomalo engleski i znala je da smo došli zbog Zida.

„Ne valja”, insistirala je. „Previše ljudi. U radnjama nema mleka, nema hleba, nema voća. I u Ubanu takođe. Previše!”

Bernard je vozaču rekao da nas odveze do Brandenburške kapije, ali to je bila greška i počeo sam da shvatam šta je htela da kaže Gunterova komšinica. Bilo je previše ljudi, preveliki saobraćaj. Ionako zakrčeni putevi trpeli su dodatni teret zadimljenih „vartburga” i „trabanta”, kojima je ovo bila prva noć razgledanja grada. Svi, Istočni i Zapadni Berlinci, kao i stranci, sada su bili turisti. Grupe zapadno-berlinskih tinejdžera sa konzervama piva i flašama sekta prolazile su pored našeg zaustavljenog auta pevajući pesme fudbalskih navijača. U mraku na zadnjem sedištu počeo sam da osećam blago kajanje što nisam već u pastirskoj kući, visoko iznad San Privata, da priprelim kuću za zimu. Čak i u ovo doba godine, u blago večer, još bi se čuli cvrčci. Onda, setivši se Bernardove priče u avionu, odbacio sam kajanje i odlučio, dok smo još ovde, da iz njega izvučem sve što mogu i da oživim memoare. Ostavili smo taksi. Bili smo dvadeset minuta udaljeni od Spomenika Pobedi, a odande se ispred nas pružao široki prilaz Kapiji, 17. juni. Neko je ime ulice pokrio komadom kartona na kojem je napisao 9. novembar. Stotine ljudi kretale su se u istom pravcu. Četvrt kilometra dalje bila je osvetljena Brandenburška kapija, i izgledala je veoma mala, isuviše niska prema svom globalnom značaju. U njenoj osnovi, mrak kao da se širio u velikom pojasu. Tek kad smo prišli, videli smo da je to grupa okupljenih ljudi. Bernard kao da je oklevao. Držao je ruke iza leđa i nagnuo se kao prema vetru. Svi su nas prestizali.

„Kada ste poslednji put bili ovde, Bernarde?”

„Znaš, nikada u stvari nisam ovuda prošao. Berlin? Bila je konferencija povodom pete godišnjice Zida, šezdeset šeste godine. Pre toga, Bože! Hiljadu devetsto pedeset treće. Bio sam u nezvaničnoj delegaciji britanskih komunista koji su došli da protestuju – ne, to je prejaka reč – da izraze odano saučešće sa partijom Istočne Nemačke zbog načina na koji je ugušena pobuna Nemaca. Neki drugovi su skupo platili kada smo se vratili kući.” Dve devojke u crnim kožnim jaknama, u utegnutim farmerkama i srebrom optočenim kaubojskim čizmama očešale su se o nas. Držale su se za ruke i nisu toliko prkosile pogledima koje su privlačile, koliko su ih bile nesvesne. Kose su im bile ofarbane u crno. Identični konjski repovi koji su se za njima vijorili, upotpunili su stil pedesetih godina. Ali ne Bernardovih pedesetih, čini mi se. Gledao je kako prolaze, malo se mršteći. Sagnuo se da mi poverljivo šapne na uvo. To skoro da nije bilo potrebno jer oko nas nije bilo nikoga, i svugde su se čuli glasovi i bat koraka.

„Otkad je umrla, otkrio sam da gledam devojke. Naravno, to je u mojim godinama patetično. Ali ja ne gledam toliko njihova tela, koliko lica. Tražim njen trag. To mi je prešlo u naviku. Stalno tragam za gestom, izrazom, za nečim u očima ili kosi, za bilo čim što bi mi je održalo u životu. Ja ne tragam za Džun kakvu ti poznaješ, inače bih plašio stare dame. Već za devojkom s kojom sam se oženio...”

Džun u uramljenoj fotografiji. Bernard je oslonio ruku na moju.

„Ima još nešto. Prvih šest meseci nisam mogao da se oslobodim ideje da će ona pokušati da komunicira sa mnom. To je navodno veoma raširena pojava. Tuga podstiče pred-rasudu.”

„Nije baš u skladu sa vašom naučnom šemom.” Zažalio sam grubu lakomislenost primedbe, ali Bernard je klimnuo glavom.

„Tačno, i čim sam ojačao, pribrao sam se. Ali neko vreme nisam mogao prestati da mislim: ako postoji nemoguća šansa da je svet stvarno onakav kako ga ona shvata, ona mora pokušati da uspostavi kontakt i da mi kaže da grešim i da je ona u pravu – da ima Boga, večnog života, mesta kuda odlazi svest. Prava koještarija. I da će ona to nekako učiniti kroz devojkicu koja će izgledati kao ona. I jednog dana jedna od tih devojkica doći će s porukom.”

„A sada?”

„Sada je to navika. Pogledam devojkicu i prosudim koliko u njoj ima od Džun. Ove devojkice koje su upravo prošle...”

„Da?”

„Ona s leve strane. Zar ne vidiš? Ima Džunina usta i nešto njeno u jagodicama.”

„Nisam joj video lice.”

Bernard me je jače stegao. „Moram nešto da te pitam jer mislim o tome. Odavno sam hteo da te pitam. Da li je pričala na potpuno ličan način – o meni i o sebi?”

Čudno sećanje o „veličini” koju je Bernard „uzeo” učinilo je da zamucnem. „Naravno. Mnogo je mislila o vama.”

„Ali o kakvim stvarima?”

Pošto sam prikrio jedan niz detalja, mislio sam da mu dugujem drugi. „Pa, uh, ispričala mi je o tome kada ste prvi put... o prvom putu.”

„Ah.” Bernard je povukao ruku i stavio je u džep. Koračali smo u tišini dok je razmišljao o tome. Ispred nas, sredinom ulice 17. juni* bilo je dosta nepravilno parkiranih novinarskih vozila, pokretnih kontrolnih soba, satelitskih antena, kranova i kamiona sa generatorima. Ispod drveća Tirgartena, nemački radnici su istovarivali dvojne portabl nužnike tamnozeleno boje. Mali mišići skakali su duž Bernardove ogromne vilice. Glas mu je bio dalek. Tek što se nije naljutio.

„I o takvim stvarima ćeš da pišeš?”

„Pa, nisam još ni počeo da...”

„Da li ti je palo na pamet da razmisliš o mojim osećanjima u vezi s tim?”

„Uvek sam nameravao da vam pokažem sve što napišem. Znaite da bih vam pokazao.”

„Za ime Boga! Kako je mogla da ti priča o takvim stvarima?”

Stigli smo do prve satelitske antene. Iz mraka, na povetarcu, dokotrljale su se prazne plastične čaše od kafe. Bernard je zgazio jednu. Od gomile pokraj Kapije, stotinak metara ispred nas, začuo se pljesak. Pljesak tupav, dobronameran, kakav se čuje na koncertima kada na pozornicu doguraju koncertni klavir.

„Slušajte, Bernarde, ono što mi je rekla nije bilo intimnije od vaše priče o svađi na stanici. Ako želite da znate, pričala je o tome koliko je za takav korak, u to vreme, devojkicu bilo potrebno hrabrosti, čime je dokazala koliko ste je privlačili. U stvari, bili ste prilično dobri. Izgleda da ste bili, recimo, izuzetno dobri u tim stvarima – upotrebila je reč genije. Rekla mi je kako ste skočili do prozora i otvorili ga za vreme oluje i zaurlali tarzanski, i hiljade listova je uletelo...”

Bernard je morao da viče da nadjača buku generatora. „Gospode Bože! To nije bilo tada! Bilo je to dve godine kasnije. Bilo je to u Italiji, kada smo živeli iznad starog Masima i njegove suvonjave žene. Nisu podnosili nikakvu buku u kući. Imali smo običaj da to radimo napolju, na livadama, svuda gde se moglo. Onda je jedne noći udarila užasna oluja, naterala nas unutra, a bilo je tako bučno da nas ionako ne bi čuli.”

„Pa”, počeo sam. Bernardov bes preneo se na Džun.

„Šta je htela tim izmišljanjem? Pravi knjige, to je. Prvi put je bilo užasno, potpuni promašaj. Promenila je priču radi zvanične verzije. Retuširala je celu sliku.”

„Ako želite da ispravite zapis...”

Bernard me je pogledao sa usredsređenim prezirom i krenuo dalje, govoreći:

* „17 June” i ime „June” (Džun) piše se potpuno isto. (Prim. prev.)

„Mislim da memoari ne treba da govore o nečijem seksualnom životu kao da je to prokleti događaj za publiku. Zar misliš da se život na kraju na to svodi? Na tucanje? Seksualne pobjede i poraze? Zar je sve za podsmeh?”

Prolazili smo pokraj televizijskog kombija. Unutra sam ugledao tuce monitora koji su istovremeno pokazivali sliku reportera kako se mršti na zabeleške koje drži u ruci, dok drugi odsutno drži mikrofona koji visi sa kabla. Iz gomile se čuo glasan uzdah, dug uzburkan jecaj neodobravanja, koji je počeo da se pojačava do urlika.

Bernard je odjednom promenio mišljenje. Okrenuo mi se. „Zaboga, toliko bi hteo da znaš“, viknuo je. „Reći ću ti ovo. Moja žena se možda zanimala za poetsku istinu, ili za svoju privatnu istinu, i uopšte je nije zanimala istina, činjenice, ona istina koju bi dva čoveka mogla nezavisno jedan od drugog da prepoznaju. Pravila je sklopove, izmišljala mitove. Onda je od njih pravila činjenice. Za ime Boga, zaboravi na seks. Evo ti teme – kako ljudi kao Džun iskrivljuju činjenice da bi ih uklopili u svoje ideje, umesto da postupe obrnuto? Zašto to rade? Zašto nastavljaju to da čine?”

Oklevao sam sa očigledno jasnim odgovorom dok smo prilazili samoj gomili. Dve ili tri hiljade ljudi sakupilo se u nadi da će videti kako se Zid ruši na najvažnijoj, simboličnoj tački. Na betonskim blokovima visokim četiri metra, koji su okruživali pristup Kapiji, u stavu voljno stajao je red istočnonemačkih vojnika okrenut zapadu. Nosili su puške zabačene na krsta. Jedan oficir koračao je ispred reda vojnika i pušio, gledajući gomilu. Iza vojnika uzdizala se oljuštena fasada Brandenburške kapije sa zastavom Nemačke Demokratske Republike koja se malo talasala. Barikade su zadržavale gomilu, i jauk razočaranja mora da je bio izazvan zapadnoberlinskom policijom koja je postavljala kombije ispred betonskih blokova. Kada smo prišli, neko je bacio konzervu punu piva na jednog vojnika. Letela je visoko i brzo, praćena belom penom koju je odozgo obasjalo osvetljenje, i kada je preletela iznad glave mladog vojnika, iz gomile su se odmah začuli uzvici negodovanja i pozivi na nemačkom da ne bude nasilja. Prema širenju zvuka shvatio sam da su se desetine ljudi popele na drveće.

Nije bilo teško probiti se do prvih redova. Sada smo bili među njima, i gomila je bila civilizovanija, raznolikija nego što sam očekivao. Mala deca sedela su na ramenima roditelja i videla koliko i Bernard. Dva studenta prodavala su balone i sladolede. Jedan starac sa tamnim naočarama i belim štapom mirno je stajao sagnute glave i slušao. Oko njega je bilo dosta praznog prostora. Kad smo stigli do barikada, Bernard mi je pokazao oficira zapadnoberlinske policije kako priča sa vojnim oficijom Istočne Nemačke. „Raspravljaju o kontrolisanju rulje. Već smo na pola puta do sjedinjenja.”

Od ispada, Bernard se ponašao otuđeno. Gledao je oko sebe hladnim, zapovedničkim pogledom teško spojivim sa uzbuđenjem koje je pokazivao rano ujutro. Kao da su ljudi i događaj bili fascinantni, ali samo do izvesne tačke. Pola sata kasnije bilo je očigledno da se neće dogoditi nešto što bi zadovoljilo gomilu. U blizini nije bilo kranova koji bi podigli delove Zida, nije bilo teške mašinerije da odgura betonske blokove. Ali Bernard je hteo da ostane. Stajali smo tako na hladnoći. Gomila je sporo, glupo stvorenje, mnogo manje inteligentno od svakog pojedinca u njoj. Ova je bila spremna da prestoni celu noć, strpljivo kao pas, čekajući na nešto što smo svi znali da se neće dogoditi. Počeo sam da se nerviram. Na drugim mestima u gradu bilo je veselih svetkovina; ovde je postojalo samo tupo strpljenje i Bernardovo senatorsko spokojstvo. Prošao je još jedan sat pre nego što sam uspeo da ga ubedim da krenemo do Stražare Čarli.

Bili smo na blatnjavoj stazi blizu Zida čiji su mračni grafiti bili monohromni pod uličnim osvetljenjem. S desne strane nalazile su se napuštene zgrade, prazna zemljišta sa namotajima žice i gomilama šuta i prošlogodišnjeg korova koji je još uvek štrčao uvis.

Više nisam bio sklon da potiskujem pitanje. „Ali ostali ste deset godina u Partiji. Mora da ste iskrivili užasno mnogo činjenica da bi vam to uspeo.”

Hteo sam da ga pokrenem iz samozadovoljnog spokoja. Slegnuo je visokim ramenima i uvukao se dublje u kaput i rekao: „Naravno.”

Zaustavio se da propusti grupu bučnih američkih studenata da se pored nas provuče kroz uzak prolaz između Zida i napuštenih zgrada. „Koje to reči Isaija Berlina svi citiraju, naročito ovih dana, o fatalnom kvalitetu utopija? On kaže – ako ću sigurno odvesti čovečanstvo do mira, pravde, sreće, bezgraničnog stvaralaštva, zar bi bilo koja cena bila prevelika? Za taj omlet ne može biti ograničen broj jaja koja ću možda

morati da razbijem. Znajući ono što znam, ne bih ispunio svoju dužnost ako ne prihvatim stotine onih koji moraju umreti sada da bi milioni bili zauvek srećni. Nismo to baš tako sebi govorili u to vreme, ali to je otprilike ispravno gledište. Šta je zanemarivanje ili preoblikovanje nekoliko neprijatnih činjenica u cilju jedinstva Partije prema bujici laži kapitalističke propagandne mašine? Zato i dalje guraš sa dobrim radom, i sve vreme oko tebe nadire plima. Džun i ja smo zakasnili, pa smo od samog početka gazili po plićaku. Vest koju nismo hteli da čujemo ipak nas je stizala. Javna suđenja i čistke tridesetih godina, nasilna kolektivizacija, masovni transporti, radni logori, cenzura, laži, proganjanja, genocid... Konačno su kontradikcije prevelike i jednostavno, pukneš. Ali uvek to učiniš kasnije nego što je trebalo. Istupio sam pedeset šeste, zamalo da istupim pedeset treće, a trebalo je četrdeset osme. Ali ipak istrajavaš. Misliš, ideje su dobre, ali ih sprovode pogrešni ljudi, i to će se promeniti. Kako da puštiš da sav dobar rad propadne. Govoriš sebi da je uvek moralo biti teško, da se praksa nije sasvim prilagodila teoriji i da za sve treba vremena. Govoriš sebi da je veliki deo onoga što čuješ mrlja Hladnog rata. I kako je moguće da si toliko pogrešio, kako toliko inteligentni, hrabri, dobronamerni ljudi mogu da greše?

„Da nisam imao naučnički trening, mislim da bih se zadržao još duže. Laboratorijski rad te najbolje uči koliko je lako iskriviti rezultat da bi se uklopio u teoriju. Ne radi se ni o nepoštenju. To nam je u prirodi – želje prožimaju percepciju. Dobro smišljen eksperiment nas čuva od toga, ali ovaj je već dugo bio van kontrole. Fantazija i stvarnost su me rascepile. Mađarska je bila poslednja. Pukao sam.”

Zastao je pre nego što je sa predumišljajem nastavio: „I to je razlika između Džun i mene. Više godina pre mene napustila je Partiju, ali nikada nije pukla, nikada nije raz-lučila fantaziju od stvarnosti. Zamenila je jednu utopiju drugom. Političarka ili sveštenica, nije važno, u suštini bila je tvrdokorna...”

I tako sam ja izgubio živce. Prolazili smo pored dela pustare i Zida koji se još zove Potsdamerplac, probijajući se između prijatelja sakupljenih oko stepenica platforme i kioska sa suvenirima, koji čekaju da se nešto desi. Tada me je pogodila ne samo nepravda u Bernardovim primedbama već divlje nestrpljenje i teškoća komuniciranja, i slika paralelnih ogledala umesto ljubavnika u krevetu, koja odražavaju beskonačnu regresiju sličnosti izbledele do neistine. Okrenuo sam se Bernardu i šakom dokačio nešto što je držao čovek pored mene. Bio sam suviše uznemiren da se izvinim. Na Potsdamerplacu ljudi su bili gladni zanimljivosti. Glave su se okrenule prema nama kad sam viknuo, i oko nas je počeo da se stvara krug.

„To je sranje, Bernarde! Štaviše, to je zlobno! Vi ste lažov!”

„Dragi dečko.”

„Nikada niste slušali šta vam govori. Ni ona nije htela da sluša. Optuživali ste jedno drugo za istu stvar. Nije bila tvrdokornija od vas. Dva mekušca! Natovarili ste jedno drugome sopstvenu krivicu.”

Iza sebe sam začuo kako su moje poslednje reči brzim šapatom prevedene na nemački. Bernard je pokušavao da me izvede iz kruga. Bio sam ushićen sopstvenim besom i nisam hteo da se pomerim.

„Rekla mi je da vas je uvek volela. I vi ste rekli isto. Kako ste mogli protračiti toliko svog vremena, i svačijeg vremena, i svoje dece...”

Ova poslednja nepotpuna optužba pogodila je Bernarda tako da je izgubio stid. Usne je stegao u crtu i odmakao se od mene. Odjednom je moj bes nestao i, umesto njega, došlo je neminovno kajanje; ko je ovaj skorojević, koji se drznuo da vičući opisuje brak star koliko i on sam, u lice otmenom gospodinu? Gomila je izgubila interesovanje i vraćala se u red za figurice stražarnica i razglednice ničije zemlje i praznih plaža staze smrti.

Nastavili smo da hodamo. Bio sam suviše pometen da se izvinjavam. Samo sam spustio glas i pravio se da sam razuman. Hodali smo jedan pored drugog, brže nego ranije. Bernardova uzburkana osećanja odražavala su se na bez-izražajnom licu.

Rekoh, „Ona nije prešla sa jedne fantastične utopije na drugu. Bilo je to traganje. Nije tvrdila da zna sve odgovore. Bilo je to traganje, želela je da taj put svako pređe na sopstveni način, nikoga nije prisiljavala. Kako bi i mogla? Nije primenjivala inkviziciju. Nije je zanimala dogma ili organizovana religija. Bilo je to duhovno putovanje. Opis Isaije Berlina ovde nije primenjiv. Nije postojao krajnji cilj za koji bi žrtvovala druge. Niti jaja koja treba razbiti...”

Bernard je živnuo videvši mogućnost debate. Skočio je i odmah sam osetio da mi je oprošteno. „Pogrešno, dragi dečko, potpuno pogrešno. Nazivanje onoga što je činila traganjem ne menja činjenicu apsolutističke crte. Ili si sa njom, radiš što i ona, ili si izvan. Htela je da meditira i proučava mističke tekstove i slično, i to je u redu, ali ne za mene. Više sam voleo da se priključim Laburističkoj partiji. To nije htela da prihvati. Na kraju je insistirala na tome da živimo odvojeno. Bio sam jedno od jaja. Ostala jaja bila su deca.”

Dok je Bernard govorio, pitao sam se šta to činim, zašto pokušavam da ga izmirim sa pokojnom ženom.

Zato, kada sam završio, raširio sam ruke i pokazao da prihvatam, i rekao: „Pa, šta vam je nedostajalo kada je umrla?”

Stigli smo do jednog od mesta duž Zida gde je kartografija i neka odavno zaboravljena politička tvrdoglavost izazvala iznenadnu krivinu, promenu pravca graničnog sektora koji se vratio na svoj pravac tek posle nekoliko metara. Odmah pored krivine bila je prazna platforma za posmatranje. Bez reči, Bernard je počeo da se penje stepenicama, i ja sam ga sledio. Na vrhu je pokazao:

„Vidi.”

Naravno, osmatračnica preko puta nas već je bila napuštena, a ispod nje, pod sjajem fluorescentnog svetla, preko izbrazdanog peska koji je skrivao bombe, nagazne mine i automatske puške, mirno su se kretale desetine zečeva, pretražujući i grickajući travu.

„Pa, nešto je procvetalo.”

„Vreme im je skoro isteklo.”

Neko vreme stajali smo ćuteći. Pružao se pogled duž Zida koji u stvari čine dva zida, u ovoj tački razmaknuta sto pedeset metara. Do tada nisam video granicu noću i, gledajući niz ovaj široki koridor od žice, peska, službenog puta i simetričnih lampi, pogodio me je nevini sjaj, besramna skarednost; tamo gde su države tradicionalno pažljivo skrivale svoje gnusobe, ovde je njihovo reklamiranje bilo strašnije od ma kakvog Kurferstendam neona.

„Utopija.”

Bernard je uzdahnuo, i možda je hteo da odgovori kada smo začuli glasove i smeh iz različitih pravaca. Osmatračnica je počela da podrhtava kada su ljudi pojurili drvenim stepenicama. Naša izolacija bila je potpuno slučajna, rupa u gomili. Za nekoliko sekundi petnaest ljudi se naguralo oko nas, škljocalo foto aparatima i uzbuđeno govorilo nemački, japanski i danski. Progurali smo se dole kroz gomilu ljudi koji su nam išli u susret.

Mislio sam da je Bernard zaboravio moje pitanje, ili da je više voleo da ne odgovori na njega, ali, kada smo prišli mestu gde je put prolazio pokraj stare zgrade Rajhstaga, rekao je: „Najviše mi nedostaje njena ozbiljnost. Ona je jedna od malobrojnih meni znanih ljudi koji su svoj život videli kao projekat, poduhvat, koji treba kontrolisati, kako bi ona rekla, usmeriti ka shvatanju, mudrosti. Većina nas rezerviše svoje planove za novac, karijeru, decu, takve stvari. Džun je htela da shvati, Bog zna šta, sebe, postojanje, žstvaranjež. Bila je veoma nestrpljiva sa nama ostalima, koji se provlačimo, uzimamo jednu stvar za drugom, žmesečarimož, kako bi ona rekla. Mrzeo sam besmisao kojim je punila glavu, ali voleo sam njenu ozbiljnost.”

Stigli smo do ivice velike rupe, dvadeset metara dugog rova u visini podruma, sa gomilama zemlje. Bernard se tu zaustavio i dodao: „Tokom godina ili smo se svađali, ili se ignorisali, ali u pravu si, volela me je, i kada ti je to oduzeto...” Mahnuo je ka rupi. „Čitao sam o ovome. To je bio štab Gestapoa. Otkopavaju ga, istražuju prošlost. Ne znam kako ljudi moje generacije mogu to da prihvate – da su zločini Gestapoa arheološki neutralisani.”

Sada sam video da je rov iskopan duž linije nečega što je moralo biti hodnik do niza ćelija sa belim pločicama, koje smo gledali. Svaka je bila jedva dovoljna za jednog zatvorenika, i u svakoj su bili uzidani gvozdeni prstenovi. Na drugom kraju bila je niska zgrada Muzeja.

Bernard je rekao: „Naći će nokat iščupan iz nekog jadnika, očistiće ga i gurnuti pod staklenu kutiju sa etiketom. A pola kilometra dalje, Istočnjaci će prazniti svoje ćelije.”

Iznenadila me je gorčina u njegovom glasu i okrenuo sam se da ga pogledam. Naslonio se svom težinom na gvozdenu banderu. Izgledao je umorno, u kaputu mršaviji nego ikad, i sam jedva deblji od bandere. Bio je skoro tri sata na nogama, i sada se još iscrpljivao ostatkom besa iz rata, koji su samo stari i slabi pamtili iz prve ruke.

„Potreban vam je odmor”, rekao sam. „Tamo gore je kafana, pored Osmatračnice Čarli.”

Nisam imao pojma koliko je daleko. Vodeći ga, primetio sam koliko su mu koraci kruti i spori. Prebacivao sam sebi nemarnost. Prelazili smo put od koga je Zid napravio ćorsokak. Pod uličnim svetlom, Bernardovo lice bilo je znojavo sivo, a oči suviše sjajne. Velika vilica, ta najdobroćudnija crta na njegovom licu, pokazivala je blago podrhtavanje senilnosti. Bio sam uhvaćen između potrebe da ga požurujem ka toploti i hrani i straha da bi mogao da se sruši. Nisam imao pojma kako u Zapadnom Berlinu da pozovem hitnu pomoć, a ovde, u razrušenim pograničnim delovima, gde nema telefona, čak i Nemci su turisti. Upitao sam ga da li bi hteo da sedne da se malo odmori, ali kao da me nije čuo.

Dok sam ponavljao pitanje, čuo sam automobilsku trubu i isprekidano klicanje. Koncentrisano osvetljenje Stražare Čarli isijavalo je mlečni oreol iza napuštene zgrade pred nama. Posle nekoliko minuta izašli smo tačno ispred kafea i pred nama je bila snena spora bliskost scene koju sam tog jutra gledao sa Dženi; pogranični nameštaj čuvarskih soba, višejezični znaci i prugaste kapije, i ljudi koji još dobrodošlicama pozdravljaju pešake sa Istoka, još udaraju po krovovima „trabanata”, ali sada sa manje strasti, kao da bi pokazali razliku između TV drame i stvarnog života.

Uhvatio sam Bernarda pod ruku kad smo zastali da sve ovo odgledamo. Onda smo se probili kroz gomilu ka ulazu u kafe. Ali ljudi pored kojih smo prošli čekali su u redu. Puštali su ih unutra tek kada bi se ispraznilo neko mesto. Ko bi ustupio mesto u ovo doba noći? Kroz šarene zamagljene prozore videli smo privilegovane ljude koji jedu i piju utonuli u svoj zadah.

Upravo sam hteo da uđem na silu, da to zamolim iz zdravstvenih razloga, kada se Bernard otrgao od mene i pojurio da pređe put prema ostrvu gde je stajala najveća gomila ljudi, pored američke stražare. Do tada nisam video što i on. Kasnije me je ubedio da su svi elementi date situacije bili na mestu kada smo prvi put došli, ali tek kada sam ga pozvao i krenuo za njim, video sam crvenu zastavu. Bila je na kratkoj motki, možda od metle, koju je držao čovek niskog rasta, od dvadesetak godina. Izgledao je kao Turčin. Imao je crne kovrdže i crnu odeću – crnu kožnu jaknu na preklop preko crne majice i crnih farmerki. Šetkao je napred-nazad ispred gomile, zabačene glave, sa zastavom na motki prebačenoj preko ramena. Kada je koraknuo natrag i preprečio put „vartburgu”, odbio je da se pomeri, i kola su morala da ga zaobiđu.

Kao provokacija, ovo je već počelo da deluje, i to je privuklo Bernarda. Protivnici mladića bili su raznovrsni, a u prvom trenutku video sam dva čoveka u odelima – poput biznismena ili advokata – odmah pored ivičnjaka. Kada je mladić prošao, jedan od njih ga je dokačio ispod brade. Bio je to više izraz prezira nego udarac. Romantični revolucionar je odskočio i pravio se kao da se ništa nije dogodilo. Jedna starica u krznenom šeširu doviknula mu je dugu rečenicu i podigla kišobran. Zaustavio ju je gospodin koji je stajao pored nje. Zastavnik je još više podigao barjak. Drugi čovek nalik na advokata koraknuo je napred i udario ga po uvu. Nije ga baš povredio, ali udario ga je dovoljno da mladić posrne. Iz oholosti, ne dodirujući stranu glave gde je primio udarac, nastavio je da paradira. Sada je Bernard bio na pola puta, a ja odmah iza njega.

Što se mene tiče, zastavnik je mogao da dobije šta je tražio. Brinuo sam se za Bernarda. Iako ga je levo koleno mučilo, hitro je hramao ispred mene. Već je video šta sledi, jedna ružnija manifestacija; trčecim korakom dolazili su iz pravca Kohštrase. Bilo ih je šestorica, dozivali su se prilazeći. Čuo sam reči koje su uzvikivali, ali tada nisam obraćao pažnju. Hteo sam da mislim da im u dugoj večeri veselog grada nedostaje akcija. Videli su čoveka udarenog u glavu, i naelektrisali se. Imali su između šesnaest i dvadeset godina. Kolektivno su lučili zlo kržljavaca, bubuljičavog tena, obrijanih glava, i iz opuštenih vlažnih usana ispuštali nastran dah besprizornih. Turčin ih je video kako jurišaju na njega, zabacio glavu kao plesač tanga i okrenuo im leđa. Biti tamo napolju i raditi to na dan konačnog brukanja komunizma ili je žar mučenika ili neshvatljiva mazohistička potreba da bude javno prebijen. Istina je da bi ga veliki deo ljudi otpisao kao ćaknutog i ignorisao ga. Berlin je ipak tolerantan grad. Ali te noći bilo je dovoljno pijanstva, nejasnog osećaja kod nekolicine ljudi da neko treba da bude kriv za nešto – a čovek sa zastavom kao da je imao sve uslove za to.

Stigao sam do Bernarda i uhvatio ga za ruku. „Ne uplićite se, Bernarde. Mogli bi vas povrediti.”

„Gluposti”, rekao je i oslobodio ruku.

Stigli smo do mladića nekoliko sekundi pre klinaca. Jako je mirisao na paćuli, što, po mom mišljenju, nije pravi miris marksističko-lenjinističke misli. Svakako je lažnjak. Stigao sam samo da kažem: „Idemo!”, i još sam vukao Bernarda za ruku kada je banda stigla. Raširenih ruku stajao je između mladića i njihove žrtve.

„De, de”, rekao je, starinskim ljubazno-strogim glasom engleskog bobija. Zar je stvarno mislio da je suviše star, suviše visok i mršav, suviše istaknut da ga udare? Deca su zastala i zbila se u gomilu, teško dišući, glave i jezici su im se klatili zbunjeni ovom šipkom, ovim strašilom u kaputu koje im je stajalo na putu. Video sam da su dvojica nosila srebrne svastike na reverima. Jedan je imao svastiku istetoviranu na ruci. Nisam smeo da se okrenem i pogledam, ali imao sam utisak da je Turčin iskoristio priliku da savije zastavu i izvuče se. Advokatski tipovi, zapanjeni čarolijom do koje je njihovo nasilje dovelo, povukli su se dublje u gomilu da gledaju.

Pogledom sam potražio pomoć. Jedan američki narednik i dva vojnika bili su nam okrenuti leđima i išli su da se dogovore sa svojim istočnonemačkim dvojnicima. Među decom, zabuna se pretvarala u bes. Odjednom su dvojica oprčala oko Bernarda, ali zastavnik se već probio do zadnjih redova gomile, i sada je trčao putem. Zašao je iza ćoška Kohštrase, i nestao.

Ona dvojica su bezvoljno pojurila, a onda se vratila nama. Bernard će poslužiti, umesto mladića.

„Hajde, hajde, razidite se”, veselo je rekao, gurajući ih nadlanicama. Pitao sam se da li je razumljivo, ili možda gnusno, što su ti ljudi sa svastikama Nemci, kada je najma-nji među njima, balavac špicaste glave u vojničkoj jakni, skočio napred i šutnuo Bernarda u cevanicu. Čuo sam udarac čizme o kost. Sa malim uzdahom iznenađenja, Bernard se, u delovima, složio na trotoar.

Iz gomile se čuo uzvik neodobravanja, ali niko se nije pokrenuo. Koraknuo sam napred, zamahnuo na dečaka i promašio. On i njegovi prijatelji nisu se za mene zanimali. Skupljali su se oko Bernarda, spremni, pomislih, da ga šutiraju do smrti. Poslednji pogled ka stražari pokazao mi je da narednika i vojnika nema nigde. Povukao sam jednog dečaka za okovratnik i pokušavao sam da dohvatim drugog. Trojica su previše za mene. Video sam dve, možda tri čizme kako zamahuju da šutnu.

Nisu se pokrenuli. Zaledili su se u mestu, jer upravo tada, iz gomile je iskočila figura koja se zakovitala oko nas, šibajući dečake stakato rečenicama prodornog prekora. Bila je to besna mlada žena. Imala je moć ulice. Verodostojnost. Bila je savremenik, objekat želje i stremljenja. Bila je zvezda, i uhvatila ih je u zlu, čak i po njihovim standardima.

Sila njenog gađenja bila je seksualna. Mislili su da su ljudi, a ona ih je svela na nestašnu decu. Ne smeju dopustiti da budu viđeni kako uzmiču pred njom, kako odlaze. Upravo to su sada činili, iako su se pretvarali da se smeju, sležu ramenima, dobacuju nečuvane uvrede. Pravili su se, pred sobom, pred svima, da im je odjednom dosadilo, da je zanimljivije na drugom mestu. Počeli su da uzmiču ka Kohštrase, ali ženina tirada nije popuštala. Verovatno su hteli da pobegnu od nje, ali protokol ih je primoravao da zadrže nevoljno, samosvesno šepurenje. Dok ih je pratila niz ulicu, vikala i pretila pesnicom, morali su da nastave sa mijaukanjem, palčeva zadenutih u farmerke.

Pomagao sam Bernardu da stane na noge. Tek kada se mlada žena vratila, video sam ko je; identično odevena prijateljica pojavila se pored nje, i tada sam prepoznao da su njih dve prozujale pored nas u ulici *17. juni*. Zajedno smo pridržali Bernarda dok nije isprobao može li se osloniti na nogu. Izgleda da nije bila slomljena. Gomila mu je aplaudirala, a Bernard se oslonio na moje rame i odvukli smo se od Stražare.

Za nekoliko minuta stigli smo do ćoška gde smo se nadali da ćemo naći taksi. Za to vreme želeo sam da Bernard prepozna spasiteljku. Pitao sam je kako se zove – Grete – i ponovio sam mu. Usredsredio se na bol, savio se nad njim, i možda je bio u blagom šoku, ali ja sam insistirao u interesu, čega zapravo? Da pokolebam racionalistu? U njemu? U meni?

Konačno, Bernard je podigao ruku da se rukuje sa devojkom i rekao, „Grete, hvala ti draga. Spasla si mi život.” Govorio je ne gledajući je.

Na Kohštrase sam pomislio da ću imati vremena da upitam Grete i njenu prijateljicu Diane ko su one, ali čim smo stigli, videli smo taksi kako istovaruje ljude i pozvali smo ga. Zatim je usledilo ubacivanje Bernarda u taksi, ponovno zahvaljivanje i pozdravi za vreme kojih sam se nadao da ću konačno videti njegovog anđela čuvara, Džuninu inkarnaciju. Mahnuo sam devojkama kroz zadnji prozor dok su odlazile, i pre nego

što sam vozaču dao uputstva rekao sam Bernardu: „Zar ih niste prepoznali? To su devojke koje smo videli na Brandenburškoj kapiji, kada ste mi rekli kako ste očekivali poruku od...”

Bernard je naslonio glavu, zavalio je na naslon i prekinuo me uzdahom. Nestrpljivo se obraćao tapaciranom krovu auta, nekoliko santimetara od svog nosa. „Da. Prava koincidencija, pretpostavljam. Zaboga, Džeremi, vodi me kući!”

Deo treći
MAJDANEK, LE SALS I
SAN MORIS DE NAVASEL 1989.

Sljedećeg dana nije se pomerio iz stana u Krojčbergu. Mrzovoljan, ležao je na kauču u maloj dnevnoj sobi, gledajući televiziju više nego razgovarajući. Lekar, Gunterov prijatelj, svratio je da pregleda povređenu nogu. Verovatno ništa nije slomljeno, ali preporučio je da se u Londonu uradi rendgenski snimak. Izašao sam da prošetam u pozno jutro. Ulice su imale mamuran izgled, pivske konzerve i srča od flaša pod nogama, oko kioska sa viršlama papirnate salвете umazane senfom i kečapom. Po podne, dok je Bernard spavao, čitao sam novine i zapisao razgovore koje smo vodili prethodnog dana. Ni uveče nije bio pričljiv. Izašao sam da prošetam i popio pivo u obližnjem Knajpu. Ponovo je počinjalo slavlje, ali meni je bilo dosta. Za sat sam se vratio u stan, i u pola jedanaest obojica smo spavali.

Sljedećeg jutra, između Bernardovog leta za London i mog za Monpelje preko Frankfurta i Pariza, bilo je samo sat vremena. Javio sam jednom od Dženine braće da sačeka Bernarda na Hitrou. Bernard je živnuo. Odšepao je kroz terminal na Tegelu, već navikao na pozajmljeni štap, i njime je mahnuo aerodromskom radniku da ga podseti na naručena invalidska kolica. Radnik ga je uveravao da kolica čekaju ispred izlaza.

Dok smo išli u tom pravcu, rekoh: „Bernarde, hteo sam da vas pitam nešto u vezi sa Džuninim psima...”

Prekinuo me je. „Za životopis? Reći ću ti nešto. Zaboravi sve gluposti tipa žlicem u lice sa zlomž. Religijski žargon. Ali, da znaš, upravo sam joj ja rekao za Čerčilovog crnog psa. Sećaš se? Tako je nazivao depresije koje su ga napadale s vremena na vreme. Mislim da je taj izraz uzeo od Samjuela Džonsona. Tako je Džun mislila – ako je jedan pas lična depresija, dva psa su neka vrsta kulturne depresije, najgore raspoloženje civilizacije. Zaista, nije loše. Često sam to koristio. Prošlo mi je kroz glavu kod Stražare Čarli. Znaš, nije se radilo o njegovoj crvenoj zastavi. Mislim da je nisu ni videli. Čuo si šta su vikali?”

„*Auslaender žraus.*”

„Stranci napolje. Zid pada i svi su napolju, igraju po ulicama, ali pre ili kasnije...”

Stigli smo do izlaza. Stjuard u uniformi sa trakama dovezao je invalidska kolica iza Bernarda koji se sa uzdahom spustio u njih.

Rekao sam: „Ali nisam vas to pitao. Juče sam pregledao stare beleške. Poslednji put kada sam video Džun rekla mi je da vas pitam šta je gradonačelnik San Moris de Navasela za ručkom u kafani tog popodneva rekao o tim psima...”

„Hotel de Tijej? Za šta su ti psi dresirani? Savršeni primer. Gradonačelnikova priča jednostavno nije istinita. Ili bar nema načina da se proverí. Džun je odlučila da poveruje jer se tako lepo uklapa. Savršen slučaj iskrivljavanja činjenica radi ideje.”

Predao sam Bernardove torbe stjuardu koji ih je zakačio za invalidska kolica. Onda je stajao spreman da krene, i čekao da završimo. Bernard se zavalio sa štapom u krilu. Smetalo mi je da moj tast tako lako prihvata status invalida.

„Ali Bernarde”, rekoh. „Šta je ispričao? Za šta su psi bili dresirani?”

Bernard je odmahnuo glavom. „Drugi put. Dragi dečko, hvala ti što si krenuo sa mnom.” Onda je podigao štap sa gumenim vrhom, delimično kao pozdrav, a delom kao signal stjuardu koji mi je klimnuo glavom i odgurao svog putnika.

Bio sam suviše nemiran da bih dobro iskoristio sat čekanja. Muvao sam se pored bara pitajući se da li mi treba još jedna kafa, i da li da pojedem još nešto nemačko. Kod knjižare sam dugo preturao ne kupivši ni novine, pošto sam se njima prethodnog dana tri sata kljukao. Imao sam još dvadeset minuta, dovoljno da polako lutam po terminalu. Često, kada sam u tranzitu na stranom aerodromu, i kada ne putujem za Englesku, gledam tablu sa odlascima, letove za London, da u sebi proverim snagu plime koja me vuče ka domu, Dženi, porodici. Sada, kad sam primetio da je objavljen samo jedan let – na međunarodnoj mapi Berlin je mrtvo more – pojavila se jedna od najranijih uspomena na moju ženu, koju je pokrenulo nešto što je Bernard upravo rekao.

Oktoobra 1981. bio sam u Poljskoj kao član amorfne kulturne delegacije koja je tamo otišla na poziv vlade Polj-ske. Tada sam bio činovnik u relativno uspešnoj provincijskoj pozorišnoj grupi. U grupi je bio jedan romanopisac, jedan novinar

kulturne rubrike, prevodilac i dva ili tri birokrata u oblasti kulture. Jedina žena bila je Dženi Tremen, koja je predstavljala instituciju sa bazom u Parizu, a osnovanu u Briselu. Pošto je bila i lepa i prilično oštrog ponašanja, kod nekih članova je izazvala zlobu. Pisac, pokrenut paradoksom privlačne žene koju njegova reputacija nije impresionirala, kladio se sa novinarom i jednim od birokrata ko će je prvi „zbariti”. Svi su se složili da gđica Tremen, sa belom pegavom kožom i zelenim očima, sa bujnom crvenom kosom, efikasna sa rokovnikom i savršenim francuskim jezikom, mora da bude skinuta sa prestola. U neizbežnoj dosadi zvaničnih poseta bilo je mnogo došaptavanja nad pićem u kasne sate u hotelskom baru. Efekat je bio ravan nuli. Bilo je nemoguće prozboriti reč-dve sa tom ženom, čija oštrina, kako sam uskoro otkrio, samo prikriva nervozu, a da pri tom niko kasnije, sa gurkanjem i namigivanjem u pozadini, ne zapita da li sam i ja „u igri”.

Još me je više ljutilo još sam u izvesnom smislu, samo u izvesnom smislu, to i bio. Nekoliko dana posle dolaska u Varšavu, bio sam slomljen, bolestan od ljubavi, starovremenski izgubljen slučaj, i za veselog novinara i njegove prijate-lje predstavljao sam urnebesnu komplikaciju. Prvi pogled na nju, kada bi prolazila hotelskim restoranom ka našem stolu, izazivao mi je tako bolnu napetost u grudima, tako prazno osećanje propadanja u stomaku da nisam mogao ni da je ignorišem ni da budem nemarno ućtiv kada bi konačno prišla stolu, a da ne otkrijem sebe pred drugima. Moje tvrdo kuvano jaje i crni hleb ostali bi nedirnuti.

Nije bilo prilike da sam pričam sa njom. Po ceo dan sedeli smo u sobama komiteta ili u salama za predavanja sa izdavačima, prevodiocima, novinarima, vladinim predstavnicima i ljudima iz *Solidarnosti*, jer ovo je bilo vreme uspona *Solidarnosti*, i mada mi to još nismo znali, samo nedelju dana kasnije, došlo je do progona posle poteza generala Jeruzelskog. Postojala je samo jedna tema: Poljska. Njen značaj se kovitlao i zabađao u nas dok smo se kretali iz jedne mračne, prljave sobe, iz jednog duvanskog dima u drugi. Šta je Poljska? Šta je *Solidarnost*? Da li demokratija može procvetati? Da li će preživeti? Da li će Rusi napasti? Da li Poljska pripada Evropi? Šta je sa seljacima? Redovi za hranu svakodnevno su bivali sve duži. Vlada je optuživala *Solidarnost*, a svi ostali – Vladu. Na ulicama je bilo marševa, *Zomo* policija udarala je pendrecima, studenti su zauzeli univerzitet i vođene su diskusije po celu noć. Nikada ranije nisam mnogo razmišljao o Poljskoj, ali za nedelju dana postao sam, kao i ostali stranci i Poljaci, strastan ekspert, ako ne za odgovore, a ono bar za sva prava pitanja. Moje političko stanovište bilo je poremećeno. Poljaci, koje sam instinktivno cenio, terali su me da podržavam zapadnjačke političare kojima sam najmanje verovao, i jezik antikomunizma – koji sam do tada povezivao sa suludim ideolozima desnice – lako su upotrebljavali svi, ovde gde je komunizam bio mreža privilegija i korupcije i ozakonjenog nasilja, mentalna bolest, niz smešnih, neverovatnih laži i, najopip-ljivije, instrument okupacije stranih sila.

U svakom delokrugu, negde, nekoliko stolica od mene, bila je Dženi Tremen. Grlo me je bolelo, oči su mi suzile od duvanskog dima u neprovetrenim sobama, vrtelo mi se u glavi i bilo mi je muka od neredovnog spavanja i mamurluka, imao sam tešku prehladu, nikada nisam mogao da nađem maramice da izdavam nos, i stalno sam imao visoku temperaturu. Na putu do sednice o poljskom pozorištu povraćao sam u jarak, na gađenje žena u obližnjem redu za hleb koje su mislile da sam pijan. Moja groznica, polet i bolest bile su neodvojive od Poljske, Dženi, veselog, ciničnog pisca i njegovih drugova, koje sam počeo da prezirem i koji su voleli da me uvrste u svoje redove i da me izazivaju raz-otkrivajući na kom mestu se, po njihovom mišljenju, toga dana nalazim u trci.

Početkom druge nedelje Dženi me je zapanjila pozivom da zajedno pođemo do grada Lublina, udaljenog sto pedeset kilometara. Želela je da poseti koncentracioni logor Majdanek da bi napravila snimke za prijateljicu koja piše knjigu. Tri godine ranije, na poslu televizijskog istraživača, bio sam u Belsenu i obećao sam sebi da nikada više neću pogledati nijedan logor. Jedna poseta spada u neophodno obrazovanje, a druga je morbidna. A sada me ova avetinjski bleđa žena poziva. Stajali smo ispred moje sobe, posle doručka. Već smo kasnili na prvi sastanak toga dana i ona kao da je zahtevala da joj odmah odgovorim. Objasnila mi je da nikada ranije nije posetila koncentracioni logor i da više voli da ide s nekim koga može smatrati prijateljem. Kada je stigla do te poslednje reči, prstima mi je okrznula nadlanicu. Dodir je bio hladan. Uhvatio sam je za ruku i tada, pošto je voljno koraknula ka meni, poljubio sam je. Bio je to dug poljubac u tamnoj, neljudskoj praznini hotelskog hodnika. Na zvuk kvake prestali smo i rekao sam joj da ću rado

poći s njom. Onda me je neko pozvao sa stepeništa. Do sledećeg jutra, kada smo se dogovorili da putujemo taksijem, nije više bilo vremena za razgovor.

U to vreme poljski zlot imao je najnižu vrednost, a američki dolar najvišu. Bilo je moguće iznajmiti auto da nas odveze do Lublina, da nas tamo čeka i tokom noći ako treba, i da nas doveze natrag, sve za dvadeset dolara. Uspeli smo da se izgubimo a da nas ne primete pisac i njegovi prijatelji. Poljubac, osećaj poljupca, i ta čudnovata činjenica, očekivanje drugog, i onoga što sledi, zaokupili su me dvadeset četiri sata. Sada, dok smo jurili kroz jedna predgrađa Varšave, svesni cilja, taj poljubac je pred nama ustuknuo. Sedeli smo prilično razmaknuti na zadnjem sedištu „lade” i razmenili osnovne podatke o svojim životima. Tada sam čuo da je ona kćerka Bernarda Tremena čije ime sam znao sa radio-programa i po Naserovoj biografiji, koju je napisao. Dženi je pričala o otuđenju svojih roditelja i o teškim odnosima s majkom koja je živela sama u udaljenom kraju Francuske, napustivši svet u potrazi za životom duhovne meditacije. Na prve reči o Džun već sam radoznalo želeo da je sretmem. Ispričao sam Dženi o smrti mojih roditelja u saobraćajnoj nesreći kada mi je bilo osam godina, i o odrastanju sa sestrom Džin i sestričinom Seli, kojoj sam još uvek bio neka vrsta oca, i kako sam vičan useljavanju kod roditelja drugih ljudi. Mislim da smo se čak i tada šalili povodom toga kako bih se mogao ubaciti u osećanja Dženine oštre majke.

U mom nepouzdanom sećanju, Poljska koja leži između Varšave i Lublina, ogromno je, zagasito crno uzorano polje kojim prolazi prav put bez drveća. Kada smo stigli, lagano je padao sneg. Po savetu prijatelja, Poljaka, zamolili smo da nas taksi ostavi u centru Lublina i odande smo krenuli. Nisam potpuno shvatio koliko ima od grada do logora koji je uništio sve svoje Jevreje, oko tri četvrt populacije. Ležali su jedno pored drugog, Lublin i Majdanek, materija i antimaterija. Zaustavili smo se pred glavnim ulazom da pročitamo natpis koji objavljuje da je toliko stotina hiljada Poljaka, Litvanaca, Rusa, Francuza, Britanaca i Amerikanaca ovde pogubljeno. Bilo je veoma tiho. Nikoga na vidiku. Osetio sam trenutno oklevanje da uđem. Uplašio me je Dženin šapat.

„Ne pominju se Jevreji. Vidiš? Još uvek traje. I zvanično je.” Onda je dodala, više za sebe: „Crni psi.”

Zanemario sam poslednje reči. Što se ostalog tiče, čak i ako se odbaci hiperbola, ostatak istine bio je dovoljan da mi za tren preobrazi Majdanek od spomenika, časnog građanskog prkosa zaboravu, u bolest mašte i živu opasnost, jedva svesno popuštanje pred zlom. Uhvatio sam Dženi pod ruku i ušli smo, pored spoljnih ograda, pored stražare koja je još bila u upotrebi. Na njenom pragu stajale su dve boce mleka. Nekoliko santimetara snega bio je najnoviji dodatak opsosivnom logorskom redu. Hodali smo preko ničije zemlje, i opustili ruke pored tela. Ispred nas bile su osmatračnice, niske kolibe na stubovima sa strmim krovovima i klimavim drvenim merdevinama; sa osmatračnica video se prostor između dvostruke unutrašnje ograde. Unutra barake, duže, niže i brojnije nego što sam očekivao. Do kraja horizonta. Iza njih, na narandžasto-belom nebu, slobodno kao prljav parobrod sa jednim dimnjakom, lebdela je peć. Jedan sat nismo prozborili. Dženi je čitala uputstva i snimala. Pratili smo grupu školske dece do barake u kojoj su bili žičani kavez prepuni cipela, na desetine hiljada cipela, istanjenih i savijenih kao sušeno voće. U drugoj baraci još cipela, a u trećoj, neverovatno, još, ali ne u kavezima, već na hiljade, rasutih po podu. Video sam čizmu sa vibronima pored cipelice bebe, čije lane se još naziralo ispod prašine. Život pretvoren u dronjke. Ekstravagantna bročana skala, brojevi koji se lako izgovaraju – desetine i stotine hiljada, milioni – odbijali su sklonosti mašte, pravo na shvatanje patnje, i podmuklo privlačili premisama progonitelja, da je život jeftin, đubre koje treba sagledati u gomilama. Dok smo hodali, moje emocije su umrle. Nismo nikako mogli da pomognemo. Da nahranimo ili oslobodimo. Šetali smo kao turisti. Ovde ili dođeš i očajavaš, ili ruke zavučješ dublje u džepove i stegneš tople novčiće i otkrivaš da si korak bliže sanjačima košmara. To je bila naša neizbežna putanja, naše učešće u patnji. Bili smo na drugoj strani, ovde smo hodali slobodno kao nekadašnji komandant, ili njegov politički gospodar, zavirujući u ovo ili ono, znajući gde je izlaz, potpuno sigurni u svoj sledeći obrok.

Posle nekog vremena više nisam mogao podneti žrtve i mislio sam samo o njihovim progoniteljima. Hodali smo među barakama. Kako su dobro konstruisane, koliko dugo traju. Uredne staze spajale su se sa svakim ulaznim vratima, na putu kojim smo išli. Barake su se pružale ispred nas, i nije se video kraj reda. A to je bio samo jedan

red, u jednom delu logora. Utonuo sam u naopako divljenje, pusto čuđe-nje; san ovog poduhvata, planiranje logora, brižna izgradnja, sređivanje, održavanje, i dovlačenje ljudskog goriva iz gradova i sela. Tolika energija, tolika predanost. Kako da počnemo da to nazivamo greškom?

Ponovo smo sustigli decu i pratili smo ih u zgradu od opeke sa dimnjakom. Kao i svi ostali, primetili smo ime proizvođača iznad vrata. Specijalna porudžbina, hitno isporučena. Videli smo stari sud za hidrogen cijanid, ciklon B, koji je proizvela firma iz Degeša. Na izlasku Dženi je prvi put za jedan sat progovorila da mi kaže da su jednog dana u novembru 1943. nemačke vlasti streljale trideset šest hiljada Jevreja iz Lublina. Naterali su ih da legnu u ogromne rake i preklali ih uz zaglušnu muziku za igru. Ponovo smo pričali o znaku ispred glavne kapije, i o omašci.

„Nemci su radili za njih. Čak i sad kada više nema Jevreja, oni ih još uvek mrže”, rekla je Dženi.

Odjednom sam se setio. „Šta si ono rekla o psima?”

„Crni psi. To je porodična izreka, od moje majke.” Htela je da mi objasni, a onda se predomisli.

Izašli smo iz logora i krenuli natrag, u Lublin. Tek sada video sam da je gradić lep. Izbegao je uništenje i posleratnu izgradnju, koja je izobličila Varšavu. Bili smo u strmoj uličici popločanoj mokrom kaldrmom, koju je sjajno narandžasto zimsko sunce pretvorilo u grumenje zlata. Kao oslobođeni iz duge zatočenosti, opet smo uzbuđeno bili deo sveta, običnosti lublinskog neempatičkog sata na kraju radnog vremena. Potpuno nesvesno, Dženi me je uzela pod ruku i klatila foto-aparat na kaišu, dok mi je pričala o prijateljici iz Poljske koja je došla u Pariz da uči kuvanje. Već sam rekao da sam u seksu i ljubavi uvek bio uzdržan, i da je moja sestra bila vična zavodjenju. Ali tog dana, oslobođen uobičajenih stega, učinio sam sjajan potez. Zaustavio sam Dženi usred rečenice i poljubio je, a onda sam joj jednostavno rekao da je najlepša žena koju sam ikada sreo i da najviše na svetu želim da provedem ostatak dana vodeći ljubav sa njom. Zelenim očima proučavala je moje oči, onda je podigla ruku i za trenutak sam pomislio da će mi udariti šamar. Ali pokazala je uska vrata preko puta ulice, iznad kojih je visio izbleđeli natpis. Gazili smo po grudvama zlata do hotela Visla. Tamo smo proveli tri dana, otpustivši taksistu. Deset meseci kasnije, venčali smo se.

Ispred mračne kuće zaustavio sam auto koji sam iznajmio na aerodromu Monpelje. Onda sam izašao i malo stajao u voćnjaku, gledajući zvezdano novembarsko nebo, savlađujući oklevanje da uđem. Nikada nije bilo prijatno vratiti se u pastirsku kuću koja je mesecima, ili bar nedeljama, bila zatvorena. Ovde niko nije dolazio od našeg dugog letnjeg raspusta, od bučnog, haotičnog odlaska jednog jutra početkom septembra, posle čega su poslednji odjeci dečjih glasova utonuli u tišinu starog kamenja i pastirska kuća se ponovo staložila u svoju dugu perspektivu, ne nedelja raspusta, ili dečjih godina rasta, pa čak ni dekada poseda, već vekova, seoskih vekova. Nisam to stvarno verovao, ali mogao sam zamisliti kako u našem odsustvu Džunin duh, njene mnoge aveti, možda kradomice ponovo zaposedaju, ovladavaju ne samo njenim nameštajem i kuhinjskim posuđem i slikama već i izgužvanim koricama časopisa, drevnom flekom u obliku Australije na zidu kupatila, i latentnim oblikom tela njene baštenske jakne koja je još visila iza vrata, jer niko nije mogao podneti da je izbaci. Posle odsustva, samo mesto između objekata bilo bi izmenjeno, izvijeno, isprano svetlobraon bojom, ili suštinom te boje, a zvuci – prvo okretanje ključa u katancu – dobili bi suptilno preobraženu akustičnost, mrtvi odjek izvan slušnog opsega koji nagoveštava nevidljivo prisustvo, gotovo sasvim ispunjeno odgovorima. Dženi je mrzela otvaranje kuće. Bilo je teže noću; kuća se četrdeset godina širila deo po deo, i sada prednja vrata nisu uopšte bila blizu električnog prekidača. Da bi se stiglo do prekidača, mora se proći kroz celu dnevnu sobu, a ja sam zaboravio da ponesem bateriju.

Otvorio sam ulazna vrata i stajao pred zidom mraka. Onda sam kročio unutra, ka polici na kojoj smo se trudili da uvek držimo sveću i kutiju šibica. Nije bilo ničega. Stajao sam i slušao. Šta god razumno sebi rekao, nisam mogao da odbacim pomisao da se u kući, gde je ta žena toliko godina posvetila kontemplaciji večnosti, nalazi neka delikatna emanacija, svileni paučina svesti i da me je svesna. Nisam mogao sebe da nateram da Džunino ime naglas izgovorim, ali to sam hteo da učinim, ne da prizovem duha,

već da ga odagnam. Umesto toga glasno sam pročistio grlo, skeptičnim, muškim zvukom. Sa svim upaljenim svetlima, sa uključenim radiom, sardelama kupljenim u radnji pored puta koje se još uvek kuvaju u Džuninom maslinovom ulju, duhovi bi se povukli u senke. I dnevno svetlo bi pomoglo, ali potrebno je da prođe nekoliko dana, nekoliko nelagodnih večeri, pre nego što kuća opet postane moja. Za trenutno zaposedanje pastirske kuće neophodno je doći s decom. Sa njihovim ponovnim otkrivanjem zaboravljenih igara i projekata, sa smehom i tučom po krevetima na sprat – duh se dražesno predavao energijama živih, i možeš se kretati svuda po kući, čak i u Džuninoj spavaćoj ili radnoj sobi, bez misli.

Rukom ispruženom ispred lica, hodao sam duž hodnika. Svuda je bilo slatkog mirisa povezanog sa Džun. Poticao je od lavandinog sapuna koji je kupovala na veliko. Nismo potrošili ni pola njenih zaliha. Napipavao sam put kroz dnevnu sobu i otvorio kuhinjska vrata. Ovde je mirisalo na metal i, pomalo, na plin. Kutija sa osiguračima i glavnim prekidačem bila je u zidnom ormariću na kraj sobe. Čak i u mraku video sam tamniju mrlju kutije ispred sebe. Dok sam obilazio oko kuhinjskog stola, u meni je rastao osećaj da sam posmatran. Površinu svoje kože doživljavao sam kao organ percepcije, čija je osetljivost pojačana mrakom i svakim molekulom vazduha. Gole ruke registrovale su opasnost. Nešto se dešavalo, kuhinja nije bila ista. Kretao sam se u suprotnom pravcu. Hteo sam da se vratim, ali to bi bilo smešno. Auto je suviše mali za spavanje. Najbliži hotel udaljen je trideset sedam kilometara, a bila je skoro ponoć.

Bezoblična tamnija crna fleka ormarića sa prekidačima bila je šest metara od mene i kretao sam se ka njoj prevlačeći rukom po ivici kuhinjskog stola. Od detinjstva se nisam toliko uplašio mraka. Kao ličnost iz crtanog filma, tiho, neubedljivo sam mumlao. Nije mi padala nikakva melodija na pamet, i slučajni niz tonova bio je glup. Glas mi je bio slab. Zaslužio sam da budem povređen. Ponovo, došla je misao, ovog puta jasnija, da samo treba da odem. Ruka mi je zakačila nešto tvrdo i okruglo. Bila je to drška od ladice na kraju stola. Zamalo da je povučem, a onda sam odlučio da to ne učinim. Aterao sam sebe da nastavim, dok nisam zastao neoslonjen o sto. Fleka na zidu bila je tako crna da je pulsirala. Imala je centar, ali ne i ivice. Podigao sam ruku ka njoj, i tada me je izdala hrabrost. Nisam smeo da je dotaknem. Koraknuo sam natrag i stajao, zatvoren u ne-odlučnost. Bio sam uhvaćen u klopku između razuma koji me je terao da se brzo pokrenem, uključim struju i pod jarkim veštačkim svetlom vidim kako se običnost prosto na-stavlja, kao i uvek; i mog praznovernog straha, čija jednostavnost je bila čak veća od svakodnevnosti.

Mora da sam stajao duže od pet minuta. U jednoj tački sam zamalo koraknuo napred da otvorim vrata ormarića sa prekidačima, ali prvi signal koji sam dao nogama nije se preneo. Znao sam – ako izađem iz kuhinje, neću biti u stanju da se u nju vratim te noći. I tako sam tamo stajao sve dok se nisam setio kuhinjske ladice i zašto sam hteo da je otvorim. Sveća i kutija šibica koje je trebalo da budu pored ulaznih vrata, mogle bi biti tamo. Opipao sam rukom oko stola, našao ladicu, i napipavao među noževima i rajsnedlama i kanapom.

Komad sveće, dug jedva pet santimetara, upalio sam od prve. Senke ormarića sa prekidačima iskočile su iz zida kad sam prišao. Izgledao je drugačije. Mala drvena kvaka na vratancima bila je duža, sa novim ornamentima i pod novim uglom. Bio sam udaljem pola metra kada je ornament dobio oblik škorprije, debele i žute, klešta dijagonalno savijenih oko kvake, a valjkasto izdelfen rep je sakrivao kvaku.

Ta stvorenja su drevne *chelicere* koje vuku poreklo od kambrijskih vremena, pre skoro 600 miliona godina, i neka vrsta nevinosti, beznadežnog neznanja o savremenim postholocenskim uslovima, dovodi ih u domove novokandžastih majmuna; naći ćete ih kako čuče po zidovima na istaknutim mestima, sa patetičnim kleštima i žalicom, kao zastarelom odbranom od cipele koja će ih zgaziti. Uzeo sam tešku varjaču sa kuhinjskog stola i ubio je jednim udarcem. Pala je na pod i zgazio sam je da je dokrajčim. Još sam morao da savladam oklevanje da dodirnem mesto na kome je bilo njeno telo. Setio sam se da smo pre nekoliko godina u istom tom ormariću našli gnezdo sa bebama škorpija.

Svetla su se upalila, obli frižider iz pedesetih godina zadrhtao je i počeo poznatu klopotavu tužbalicu. Trudio sam se da ne razmišljam odmah o događaju. Doneo sam prtljag, namestio krevet, skuvao ribu, pustio staru Art Peper ploču najglasnije moguće, i popio pola flaše vina. U tri ujutru lako sam zaspao. Sledećeg dana počeo sam da spremam kuću za decembarски raspust. Krenuo sam od početka spiska,

proveo nekoliko sati na krovu, nameštao ploče koje je septembarska oluja pomerila, a ostatak dana radio sam u kući. Bilo je toplo i u kasno popodne stavio sam mrežu za ljuhanje na Džuninom ommiljenom mestu, ispod drveta tamariske. Ležeći tamo video sam zlatnu svetlost kako lebdi iznad doline prema San Privatu, a iza nje nisko zimsko sunce nad brdima oko Lodeva. Ceo dan mislio sam o strahu. Dok sam radio, dva nerazgovetna glasa pratila su me po kući, i sada kad sam se pručio sa čajnikom pored sebe, glasovi su postali jasniji.

Džun je bila nestrpljiva. „Kako možeš da se praviš da sumnjaš u ono što ti je bilo pred nosom? Kako možeš biti tako perverznan, Džeremi? Osetio si moje prisustvo čim si zakoračio u kuću. Predosetio si opasnost i utvrdio da bi te škorpija ujela da nisi poslušao svoja osećanja. Upozorila sam te, zaštitila, baš tako, i ako si spreman da uložiš toliko napora da bi zadržao svoj skepticizam, onda si nezahvalnik i nije trebalo ni da se trudim oko tebe. Racionalizam je slepa vera. Džeremi, zar se nadaš da ćeš ikada videti?”

Bernard je bio uzbuđen. „Ovo je stvarno koristan primer! Naravno, ne možeš isključiti mogućnost da se neki oblik svesti nastavlja posle smrti i da je ovde delovao u tvom interesu. Uvek treba biti otvoren. Ne treba odbacivati pojave koje se ne slažu sa trenutnim teorijama. S druge strane, u odsustvu sigurnog dokaza za ili protiv, zašto odmah prelaziti na tako radikalne zaključke bez razmatranja drugih jednostavnijih mogućnosti. Često si žosećao Džunino prisustvo u kući – to je samo drugi način da se kaže da je to nekada bilo njeno mesto, da je još mnogo njenih stvari i da boravak ovde, naročito posle odsustvovanja i pre nego što je tvoja porodica napunila sobe, mora podstaći misli o njoj. Drugim rečima žprisustvož je bilo u tvom umu, i projektovao si ga na okolinu. Kada dodamo strah od mrtvih, shvatljivo je da si bio oprezan kada si po mraku posrtao kroz kuću. U takvom stanju uma, ormarić sa prekidačima na zidu morao je da izgleda zastrašujuće – mrlja tamnije crne boje u mraku, zar ne? Imao si potisnuto sećanje da ste tamo našli gnezdo škorpija. I moraš uzeti u obzir mogućnost da si pod slabim svetlom naslutio oblik škorpije. Zatim činjenica da su tvoja predosećanja bila opravdana. Dragi moj dečko! Škorpije su dovoljno česta pojava u ovom delu Francuske. Zašto jedna ne bi sedela na ormariću? Zatim, pretpostavimo da te je ujela za ruku? Otrov bi bilo lako isisati. Bolelo bi te i bilo bi ti neugodno, ali ne duže od dan-dva – to ipak nije crna škorpija. Zašto bi se duh iz groba mučio da te spasava od blage povrede? Ako je to nivo o kome se mrtvi brinu, zašto ne sprečavaju milione ljudskih tragedija koje se svakodnevno događaju?”

„Pih!” čuo sam Džun. „Otkud bi ti znao da mi to činimo? Ne bi ni verovao. Pazila sam na Bernarda u Berlinu i na tebe juče uveče, jer sam htela nešto da ti pokažem, htela sam da ti pokažem koliko malo znaš o univerzumu koji je Bog napravio, koji Bog ispunjava. Ali nema dokaza koji skeptik neće iskriviti da bi ga uklopio u svoju otrcanu malu šemu...”

„Besmisleno”, Bernard mi je prošaptao na drugo uvo. „Svet koji otkriva nauka je iskričavo, čudesno mesto. Ne moramo izmišljati boga samo zato što nismo svet razumeli. Naša istraživanja tek što su počela!”

„Zar misliš da bi me sad čuo kada neki deo mene ne bi još postojao?”

„Ne čuješ ti ništa, dragi dečko. Izmišljaš i mene i Džun, izvodiš zaključke na osnovu onoga što znaš. Ovde nema nikoga osim tebe.”

„Ima Boga”, rekla je Džun, „i ima Đavola.”

„Ako sam ja Đavo”, reče Bernard, „onda svet uopšte nije loše mesto.”

„Bernardova nevinost je mera njegovog zla. Bio si u Berlinu, Džeremi. Pogledaj štetu koju su on i njemu slični naneli u ime progresu.”

„Ti pobožni monoteisti! Ta sitničavost, netolerancija, neznanje, surovost koju su razularili u svojoj izvesnosti...”

„Bog je pun ljubavi i oprostiće Bernardu...”

„Neka hvala, možemo voleti i bez boga. Gnušam se načina na koji su hrišćani kidnapovali tu reč.”

Glasovi su se nastanili, pratili me i počeli da utiču na mene. Sutradan, dok sam potkresivao kajsije u voćnjaku, Džun je rekla da su drvo koje krešem i njegova lepota stvoreni od Boga. Bernard je rekao da znamo da je ovo i sve drugo drveće nastalo evolucijom i objašnjenjima nije potreban bog. Tvrđnje i protivtvrđnje jurile su jedna za drugom dok sam cepao drva, otpušavao slivnike i čistio sobe. Brundanje se nije moglo odagnati. Nastavljalo se čak i kada bih uspeo da odvratim pažnju. Slušajući ništa ne bih naučio. Svaka tvrdnja blokirala je prethodnu, ili je bila blokirana sledećom.

Rasprava je bila samoponištavajuća, umnožava-nje nula, i nisam mogao da je zaustavim. Kada sam završio sve poslove i na kuhinjskom stolu pred sobom raširio beleške za memoare, tast i tašta su se oglasili.

Pokušao sam da se uključim. „Slušajte, vas dvoje. Vi ste u odvojenim područjima, nalazite se izvan međusobne sfere nadležnosti. Nije nadležnost nauke da dokaže ili opovrgne postojanje Boga i nije nadležnost duha da odmerava svet.”

Nastupila je zbunjujuća tišina. Kao da su čekali da nastavim. Onda sam začuo Bernarda, ili ga naterao da se tiho obrati Džun, a ne meni, „To je veoma lepo. Ali Crkva je uvek htela da kontroliše nauku. Celokupno znanje, u stvari. Uzmimo, na primer, Galileja...”

A Džun ga je presekla rečima, „U Evropi, Crkva je stolicima održavala učenje. Sećaš li se kada smo bili u Kliniju 1954, onaj čovek nam je pokazivao biblioteku...?”

Kada sam telefonirao kući i saopštio Dženi da ću možda poludeti, ona je bila razdragana i nimalo nije pokušavala da me uteši.

„Hteo si njihove priče. Podsticao si ih, udvarao im se. Sada ih imaš, sa svađama i svim ostalim.” Došavši k sebi od dugog napada smeha, pitala me zašto ne napišem šta mi govore.

„Nema smisla. Samo se vrti u krug.”

„To sam oduvek govorila. Nisi hteo da slušaš. Kažnjen si što si to pokrenuo.”

„Ko me kažnjava?”

„Pitaj moju majku.”

Bio je još jedan vedar dan kada sam, posle doručka, odbacio sve obaveze, oslobodio se svih mentalnih zadataka i sa raskošnim osećajem lenčarenja, obuo čizme za šetnju, našao detaljnu mapu, i ubacio u ruksak flašu s vodom i dve pomorandže.

Pošao sam stazom koja kreće uzbrdo iza pastirske kuće, i nastavlja na sever preko suvog jarka, kroz šumu kržljavog hrasta, skreće ispod masivne stene Pa de lžAz do visoravni. Brzim korakom treba samo pola sata do vrha, na Kos de Larzak, sa svežim povetarcem među borovima i pogledom na Pik de Vis, i šezdeset kilometara dalje, do srebrnastog Mediterana. Pratio sam peščanu stazu kroz borik, pored krečnjačkih izdanka koji su vremenom dobili oblike ruševina, onda na otvoreno tle koje se diže ka pastirskoj kući de Tedenat. Odatle se pružao pogled preko visoravni od nekoliko sati hoda do sela San Moris de Navasel. Na kilometar od sela nalazi se ogromni procep Klisure de Vis. Ulevo, na ivici klisure, počiva Dolmen de la Prunared.

Prvo se nailazi na nizbrdicu kroz niz drveća u La Vakeri. Kada čovek peške izlazi iz sela, doživljava jednostavno zadovoljstvo. Na tren, dok drugi žive živote ukorenjene oko kuća, u odnosu sa drugima, i u poslu, može se zadržati privid da smo samodovoljni i slobodni, neopterećeni stvarima i obavezama. To povlašćeno osećanje lakoće ne možemo imati ako prolazimo autom, kao deo saobraćaja. Odlučio sam da ne svratim u kafanu na kafu i stao sam samo da izbliza pogledam spomenik preko puta i da u beležnicu prepisem natpis koji se nalazi na njegovom postolju.

Izašao sam putićem iz sela i krenuo na sever lepom stazom ka klisuri. Prvi put otkad sam došao, bio sam istinski zadovoljan, i osetio sam kako mi se vraća stara ljubav prema ovom napuštenom delu Francuske. Bledela je dosadna pesma Džunine i Bernardove svađe. I nemir Berlina. Kao da su brojni mišići na mom potiljku i vratu počeli polako da se opuštaju, i dok su to činili, u meni se otvorio spokojni, velikodušni prostor koji je odgovarao širokom kraju kojim sam hodao. Kao uvek kada sam srećan, mislio sam o celom sklopu, o tačkici priče mog postojanja, od osme godine do Majdaneka, i kako sam bio oslobođen. Hiljadu kilometara odatle, u našoj kući ili blizu nje, među milionima ljudi, nalaze se Dženi i naše četvoro dece, moje pleme. Pripadam, moj život je ukorenjen i bogat. Staza je bila ravna i hodao sam brzo. Polako sam sagledavao način na koji ću srediti materijal za memoare. Mislio sam o svom radu, i kako bih mogao preurediti svoju kancelariju da bi ljudima koji u njoj rade bilo udobnije. Te i slične misli zaokupljale su me sve do San Morisa.

Prolazeći kroz selo, još sam bio u raspoloženju mirne samodovoljnosti. Popio sam pivo na terasi Hotela de Tijej, možda baš za stolom gde je mladi bračni par na medenom mesecu za ručkom slušao gradonačelnika. Rezervisao sam sobu za tu noć, a onda krenuo da prepešačim oko kilometar i po do dolmena. Da bih dobio na vremenu, išao sam putem. Nekoliko stotina metara udesno bila je ivica klisure, zaklo-njena

brdašcetom, a levo ispred mene kotrljao se oštrij krajolik krečnjačkih platoa, tvrde spržene zemlje, žalfije, telegrafskih bandera. Pored srušene farme, la Prunarede, skrenuo sam peščanom stazom, i pet minuta kasnije bio sam kod dolmena. Skinuo sam ruksak i seo na veliku ravnu ploču i oljuštio pomorandžu. Kamen je bio mlak od popodnevnog sunca. Na putu dovde svesno sam um oslobodio svake namere, ali kada sam stigao, namera je izgledala prilično jasna. Umesto da budem pasivna žrtva glasova svojih likova, došao sam da ih progonim, da ponovo stvorim Bernarda i Džun kako ovde sede i seku kobasicu, mrveći osušen hleb na putu kroz klisuru u svoju budućnost: da opšte sa optimizmom svoje generacije, i da pokrenu Džunine prve sumnje pred njeno suočenje. Hteo sam da ih uhvatim u ljubavi, pre početka doživotne svađe.

Ali osetio sam se pročišćenim posle pet sati pešačenja. Bio sam uravnotežen i svrhovit i nimalo raspoložen za duhove. Um mi je još bio pun mojih misli i projekata. Više nisam bio raspoložen za lov. Glasovi su zaista umukli; ovde nije bilo nikoga osim mene. Nisko novembarsko sunce sa desne strane isticalo je senoviti splet na dalekoj steni. Nije mi bilo potrebno ništa osim zadovoljstva samim mestom i sećanja na porodične izlete na koje smo išli sa Bernardom i našom decom kada smo veliku kamenu ploču koristili kao sto.

Pojeo sam obe pomorandže i obrisao ruke o košulju, kao đak. Nameravao sam da se vratim puteljkom duž ivice klisure, ali je on od moje poslednje posete zarastao u trnovito grmlje. Posle sto metara morao sam da se vratim. Bio sam besan. Mislio sam da sam uzeo stvar u svoje ruke, a ovde sam trenutno opovrgnut. No, smirio sam se setivši se da je ovo put do San Morisa kojim su Bernard i Džun krenuli te večeri. To je bio njihov put, moj je drugačiji – do stare farme i natrag putem; ako treba da pravim simbol od zaraslog puteljka, ovo mi više odgovara.

Nameravao sam ovaj odeljak memoara da završim upravo u tom trenutku, dok sam pešaćio od dolmena, do-voljno slobodan od svojih likova da bih mogao o njima pisati. Ali moram ukratko da ispričam šta se dogodilo u hotelskom restoranu te večeri, jer bila je to drama koja kao da je igrana samo za mene. Ma kako iskrivljeno, bilo je to otelovljenje mojih preokupacija, usamljenosti mog detinj-stva; predstavljalo je pročišćavanje, egzorcizam, u kome sam delovao u ime moje sestričine Seli, kao i u sopstveno ime, i osvetio se. Opisana Džuninim rečnikom, bila je to još jedna „avetinja” u kojoj je ona sama bila prisutna, posmatrajući me. Svakako sam dobio snagu od hrabrosti koju je pokazala u svom iskušavanju, na kilometar i po udaljenosti i četrdeset tri godine ranije. Možda bi Džun rekla da moram da se suočim sa onim što je u meni, pošto sam na samom kraju bio obuzdan, prišao uz nogu, na reči koje se obično govore psima. *Ca suffit!*

Ne mogu tačno da se setim kako je do toga došlo, ali počelo je u izvesnoj tački posle povratka u Hotel de Tijej, kada sam seo u bar i pio „perno”, ili pola sata kasnije kada sam se vratio iz sobe u potrazi za sapunom, kada sam čuo da je vlasnica hotela madam Monik Orijak, čijeg imena sam se sećao iz svojih beleški. Sigurno je bila kćerka madam Orijak koja je negovala Džun, i možda je ona služila ručak dok je gradonačelnik pričao priču. Pomislih da joj postavim neka pitanja i otkrijem koliko se seća. Ali bar je odjednom opusteo, kao i restoran. Čuo sam glasove u kujni. Otvorio sam išarana kaubojska vrata i zakoračio, osećajući da je izgovor za moj prestup to što je hotel tako mali.

Ispred mene, na stolu u korpi od pruća bila je hrpa krvavog krzna. Na kraju kujne odigravala se svađa. Madam Orijak, njen brat kuvar i devojka koja je radila kao sobarica i kelnerica okrenuli su se ka meni i nastavili da govore svi istovremeno. Stajao sam čekajući pored šporeta na kojem se u loncu kuvala supa. Posle pola minuta išunjao bih se i pokušao kasnije, da nisam shvatio da svađa ima veze sa mnom. Hotel je trebalo da bude zatvoren. Pošto je devojka primila gospodina iz Engleske – madam Orijak je nadlanicom pokazala prema meni – ona, madam Orijak, prinuđena je da pusti porodicu u dve sobe, a sada je stigla i dama iz Pariza. Kako će svi da jedu? A nema dovoljno osoblja.

Njen brat rekao je da nema problema ako svi gosti jedu obrok od sedamdeset pet franaka – supu, salatu, zeca, sir – i ne očekuju jela po izboru iz jelovnika. Devojka ga je podržala.

Madam Orijak je kazala da ona ne želi da drži takav restoran. U tom trenutku pročitio sam grlo, izvinio se i rekao da sam siguran da su svi gosti presrećni što su našli hotel otvoren u tako kasno doba godine i da će u datim okolnostima fiksni jelovnik biti savršeno prijatan. Madam Orijak je izašla iz kujne sa nestrpljivim šištanjem i

zabacila glavu, što je bio oblik prihvatanja, a brat je trijumfalno raširio ruke. Bio je potreban još jedan ustupak: da bi se posao pojednostavio, svi gosti treba da jedu rano, i to svi zajedno, u pola osam. Rekao sam da meni to potpuno odgovara, a kuvar je devojkicu poslao da obavesti ostale.

Pola sata kasnije, prvi sam stigao u restoran. Sada sam osećao da sam više od gosta. Bio sam član, učesnik u unutrašnjim poslovima hotela. Sama Madam Orijak donela mi je hleb i vino. Sada je bila dobro raspoložena i utvrdili smo da je zaista ovde radila 1946. i, mada se naravno nije sećala Bernardove i Džunine posete, svakako je znala gradonačelnikovu priču o psima i obećala je da će mi je ispričati kada bude imala manje posla. Zatim se pojavila dama iz Pariza. Imala je tridesetak godina i bila je lepa na ispijen, izmršaveli način, sa krhkim, previše manikiranim izgledom kakav imaju neke Francuskinje, suviše udešene, suviše stroge za moj ukus. Imala je konkavne obraze i ogromne oči izgledne osobe. Pretpostavljam sam da neće mnogo jesti. Otkuckala je štiklama preko poda sa pločicama do stola u uglu, naj-udaljenijeg od mog. Potpunim ignorisanjem prisustva jedinog stvorenja u sobi, odavala je paradoksalni utisak da je svaki pokret učinila imajući mene na umu. Spustio sam knjigu koju sam čitao, i pitao sam se da li je zaista tako, ili je to jedna od muških projekcija na koje se žene ponekad žale, kada je ušla porodica.

Bilo ih je troje, muž, žena i dečak od sedam ili osam godina i stigli su umotani u sopstveno ćutanje, blistavu čauru porodičnog intenziteta koji se kretao preko veće tišine restorana da zauzme drugi sto od mene. Seli su uz bučno struganje stolica. Muškarac, pevac malog jata, spustio je tetovirane podlaktice na sto i pogledao oko sebe. Prvo je bu-ljio u pravcu Parižanke koja nije digla – i neće ni dići – pogled sa jelovnika, a onda su nam se oči srele. Iako sam klimnuo glavom, nije bilo ni znaka prepoznavanja. Jednostavno me je registrovao, onda promrmljao nešto svojoj ženi, koja je iz tašne izvadila kutiju „goloaza” i upaljač. Dok su roditelji palili cigarete, gledao sam dečaka koji je sedeo sam sa strane stola. Imao sam utisak da je izvan restorana nekoliko minuta ranije bila scena, neko nedolično ponašanje zbog kojeg je dečak opomenut. Sedeo je nemirno, možda se durio, leva ruka visila mu je sa strane, desnom se igrao priborom za jelo.

Madam Orijak je stigla sa hlebom, vodom i litrom hladnog crvenog vina koje je jedva moglo da se pije. Pošto je otišla, dečak se jednostavno još više zavalio, stavio lakat na sto i naslonio glavu na šaku. Majka je odmah munjevito zamahnula rukom preko stolnjaka i snažno udarila dečaka u podlakticu, potisnuvši je sa stola. Niko nije prozborio. Parižanka, koju sam mogao videti iza porodice, odlučno je zurila u prazan ćošak sobe. Dečak se zavalio na naslon stolice, buljio u svoje krilo i trljao ruku. Majka je, delikatno kucnuvši, otrešla pepeo sa cigarete u pepeljaru. Nije baš izgledala kao osoba koja mlati. Bila je punačka i roze, sa prijatnim okruglim licem i crvenim flekama na obrazima kao u lutke, i taj jaz između ponašanja i majčinskog izgleda bio je zlokoban. Osetio sam kako me pritiska prisustvo ove porodice i njena jedna situacija u kojoj nisam mogao ništa učiniti. Da je u selu bilo neko drugo mesto gde se moglo jesti, otišao bih tamo.

Završio sam svoj *lapin au chef* a porodica je još jela salatu. Nekoliko minuta čulo se samo zveckanje pribora za jelo o tanjire. Nije bilo moguće čitati, pa sam nemo posmatrao preko vrha knjige. Otac je gnjavio komade hleba u ta-njiru, umakao ostatak sirćeta. Spustio je glavu da pokupi svaki komad, kao da ruka koja ga hrani nije njegova. Dečak je završio odgurnuvši tanjir u stranu i obrisao usta nadlanicom. Izgledalo je to kao odsutan pokret, jer dečak je bio istančan u jelu i, koliko sam mogao videti, usne mu nisu bile umrljane hranom. Ali ja sam bio izvan njih, i možda je to bila provokacija, nastavak dugog sukoba. Otac je odmah promrmljao rečenicu koja je uključivala reč *serviette*. Majka je prestala da jede i pažljivo je gledala. Dečak je sa krila podigao salvetu i pažljivo je pritisnuo, ne na usta, već prvo na jedan pa na drugi obraz. Kod tako malog deteta to je mogao biti samo nevešt pokušaj da uradi pravu stvar. Ali otac nije tako mislio. Nagnuo se preko prazne činije za salatu i jako munuo dečaka ispod ključne kosti. Udarac je dečaka izbacio sa stolice na pod. Majka je napola ustala sa stolice i uhvatila ga za ruku. Htela je da ga uhvati pre nego što počne da urla, i da time očuva pristojnost u restoranu. Dečak je jedva znao gde se nalazi dok ga je upozoravala sikteći: „*Tais-toi! Tais-toi!*” Ne silazeći sa stolice uspela je da ga dovuče u stolicu koju je muž vešto ispravio nogom. Par je delao u očiglednoj harmoniji. Izgleda da su verovali da će ne ustajući uspeti da izbegnu neprijatnu scenu. Dečak je ponovo bio u stolici,

jecao je. Majka je ispred njega držala krut, upozoravajući kažiprst, i nije ga sklonila sve dok se nije potpuno umirio. Ne pomerajući pogled, spustila je ruku.

Ruka mi je drhtala dok sam sipao madam Orijakino tanko oštro vino. Sjurio sam sadržinu čaše u gutljajima. Osetio sam da mi se grlo steže. Da dečaku nije dozvoljeno čak ni da plače izgledalo mi je još strašnije od udarca koji ga je bacio na pod. Njegova usamljenost me je pogodila. Setio sam se svoje usamljenosti posle smrti roditelja, koliko je nesaopštivo očajanje bilo, kako nisam očekivao ništa. Za ovog dečaka jad je jednostavno bio stanje stvari u svetu. Ko da mu pomogne? Pogledao sam naokolo. Žena koja je sedela sama bila je okrenuta na drugu stranu, ali po načinu na koji je petljala oko upaljača bilo je jasno da je sve videla. Na udaljenom kraju trpezarije, kod bifea, stajala je devojkica čekajući da odnese naše tanjire. Francuzi su poznati po dobroti i toleranciji prema deci. Svakako će nešto biti rečeno. Neko drugi, a ne ja, mora da interveniše.

Iskapio sam drugu čašu vina. Porodica zauzima nepovrediv, privatni prostor. Iza vidljivih, pojmovnih zidova ona stvara sopstvena pravila za svoje članove. Devojkica je prišla i raščistila moj sto. Onda se vratila, prišla stolu za kojim je sedela porodica, da uzme činiju od salate i da donese čiste tanjire. Mislim da znam šta se dečaku upravo tada desilo. Pošto je sto pripreman za sledeće jelo, kada je bareni zec donesen, počeo je da plače; sa dolaskom i odlaskom kelnerice došla je potvrda da će se posle njegovog poniženja život nastaviti kao i obično. Osećaj izolacije bio je potpun i on nije mogao da zatomi svoj očaj.

Prvo se tresao od napora da upravo to učini, a onda je pukao, mučan naričući zvuk, pa sve jači, uprkos prstu koji je majka ponovo podigla, a onda se pretvorio u plač, pa u jecanje, i očajničko uzimanje daha. Otac je spustio cigaretu koju je upravo hteo da pripali. Zastao je na tren da vidi šta sledi iza udaha, i kada se razlegao detetov plač, čovekova ruka učinila je ekstravagantan potez preko stola i nadlanicom udarila dečaka po licu.

Nemoguće je, a to sam video, da jak čovek udari dete na taj način, sa neobuzdanom snagom mržnje odraslog. Dete je glavu zabacilo kada je udarac odneo i njega i stolicu na kojoj je sedeo blizu mog stola. Naslon stolice slomio se o pod i spasao detetovu glavu od povrede. Kelnerica je trčala ka nama, pozivajući madam Orijak dok je prilazila. Nisam doneo odluku da ustanem, a bio sam na nogama. Na tren, srećo sam se sa pogledom žene iz Pariza. Bila je nepokretna. Onda je ozbiljno klimnula glavom. Mlada kelnerica pokupila je dete i sedela je na podu zviždučući kao flauta od brige za njim, lep zvuk, sećam se da sam pomislio prilazeći stolu dečakovog oca.

Njegova žena ustala je sa stolice i žalila se devojkici: „Vi ne shvatate, *Mademoiselle*. Samo ćete pogoršati stvari. Vrištaće taj, ali on zna šta radi. Uvek je sve po njegovom.”

Od Madam Orijak ni traga. Opet nisam doneo odluku, nisam unapred računao u šta se uvaljujem. Čovek je zapalio cigaretu. Malo mi je laknulo kada sam video da mu se tresu ruke. Nije me gledao. Govorio sam jasnim, drhtavim glasom sa podnošljivom tačnošću, ali praktično bez idioma. Nisam imao nimalo Dženine talasaste veštine. Govor na francuskom podizao je i moja osećanja i moje reči na nivo teatarske, samosvesne ozbiljnosti i, stojeći tamo, imao sam kratak oplemenjujući osećaj sebe kao jednog od opskurnih francuskih građana koji izdžikljaju niotkuda u trenutku preobražaja u istoriji nacije da improvizuju reči koje će istorija uklesati u kamen. Da li je to bila Zakletva teniskog igrališta? Da li sam ja bio Dezmolin u Kafe Foju? U stvari, samo sam rekao, doslovno: „*Monsieur*, udariti dete na takav način odvratno je. Vi ste životinja, životinja, *Monsieur*. Da li se plašite da se pobijete sa nekim ko je vaše veličine, jer voleo bih da razbijem svoju gubicu.”

Čudna omaška učinila je da se čovek opusti. Nasmešio mi se dok je gurao stolicu od stola. Video je bledog Engleza srednje visine koji je još uvek u ruci držao salvetu. Čega ima da se plaši čovek koji na obe debele podlaktice ima istetoviranu Merkurovu palicu.

„*Ta gueule?* Usrećilo bi me da ti pomognem da je smrskáš.” Mahnuo je glavom ka vratima.

Sledio sam ga između praznih stolova. Nisam mogao da verujem. Izlazili smo napolje. Bezbrizno veselje olakšalo mi je hod i kao da sam lebdeo nad podom restorana. Na izlazu, čovek koga sam izazvao pustio je vrata da me udare. Vodio me je preko pustog drumca do benzinske pumpe ispod ulične lampe. Okrenuo se licem prema meni i odmerio me, ali ja sam se već odlučio i dok je podizao ruke, moja pesnica usmerila se celom težinom ka njegovom licu. Snažno sam ga dokačio pravo u nos sa takvom snagom da dok mu je kost pucala, osetio sam da je nešto puklo i u mojim zglobovima. Nastupio je

trenutak zadovoljstva kada je on bio omamljen, ali nije mogao da padne. Ruke su mu pale sa strane i stajao je tamo gledajući me dok sam udarao levom – jedan dva tri – lice, grlo i stomak, pre nego što je pao. Zamahnuo sam nogom i mislim da bih ga šutirao i gazio do smrti da nisam začuo glas i okrenuo se da vidim tanku figuru u osvetljenim vratima preko puta.

Glas je bio miran. „*Monsieur. Je vous prie. Ca suffit.*”

Odmah sam znao da oduševljenje koje me je nosilo nema nikakve veze sa odmazdom i pravdom. Užasnut sobom, odmakao sam se.

Prešao sam preko druma i krenuo unutra za ženom iz Pariza. Dok smo čekali policiju i Hitnu pomoć, madam Orijak mi je uvila ruku zavojem od gaze i otišla iza bara da mi sipa konjak. Na dnu frižidera našla je prošlogodišnji sladoled za dečaka koji je još ležao na podu oporavljajući se, obavijen majčinskim rukama lepuškaste kelnerice, koja je, mora se reći, bila zajapurena u zagrljaju velike sreće.

U proleće 1946, iskoristivši oslobođenje Evrope i povoljni kurs novca, moj tast i tašta, Bernard i Džun Tremen, krenuli su na medeni mesec po Francuskoj i Italiji. Sreli su se 1944. u Domu Senata, u Blumsberiju, gde su oboje radili. Otac moje žene, diplomirani naučnik sa Kembridža, radio je u kancelariji periferno povezanoj sa špijunskom službom. Imao je neke veze sa nabavkom specijalnih predmeta. Moja tašta bila je lingvista i radila je u kancelariji koja je povezivala ili, kako je ona volela da kaže, izglađivala uzburkana osećanja Slobodne Francuske. Ponekad se nalazila u istoj sobi sa de Golom. Radila je prevodilački projekat u vezi sa adaptacijom šivaćih mašina s nožnim pogonom na električne motore; to ju je dovelo u kancelariju budućeg muža. Još godinu dana posle kraja rata, nije im bilo dozvoljeno da napuste posao. Venčali su se u aprilu. Nameravali su da leto provedu putujući pre nego što srede mirnodopski, bračni život i prihvate građanski posao.

U godinama kada su mi te stvari bile važne, dosta sam razmišljao o različitim ratnim poslovima koji su se nudili ljudima iz različitih klasa, i o toj živoj pretpostavci izbora, toj mladalačkoj želji za doživljavanjem novih sloboda koje su, koliko znam, jedva dotakle život mojih roditelja. Oni su se takođe venčali ubrzo po završetku rata. Majka mi je bila poljoprivredna radnica, što je, po rečima moje tetke, mrzela. Godine 1943. prešla je na rad u fabriku municije u blizini Kolčestera. Otac mi je bio u pešadiji. Bez povreda je prošao evakuaciju iz Denkirka, borio se u Severnoj Africi i konačno zaradio metak prilikom iskrcavanja u Normandiju. Prošao mu je kroz desnu šaku, a da nije zakačio nijednu koščicu. Moji roditelji mogli su da putuju posle rata. Nasledili su nekoliko stotina funti od dede upravo u vreme kada mi je otac demobilisan. Teorijski, bili su slobodni da idu, ali sumnjam da je to njima, ili bilo kome od njihovih prijatelja, palo na pamet. Mislio sam da je još jedan vid skučenosti mog porekla bio taj što je novac iskorišćen da se kupi terasasta kuća u kojoj smo se rodili sestra i ja, i da se osnuje firma za proizvodnju metalne robe, koja nas je izdržavala posle iznenadne smrti roditelja.

Sada mislim da shvatam malo više. Moj tast je provodio radne sate na problemima kao što je nečujni električni generator za rad bežičnih prenosnika u udaljenim seoskim kućama u Francuskoj gde nije bilo električne energije. Uveče bi se vratio svojim iskopinama i jednoličnoj ratnoj ishrani u Finčleju, a vikendom bi posećivao roditelje u Kob-hemu. Kasnije, za vreme rata, došlo je udvaranje, na bioskopskim predstavama i nedeljnim pešačenjima u Čiltrensu. U poređenju sa tim, život narednika pešadije: prinudno putovanje u inostranstvo, dosada smenjivana sa teškim stresom, nasilne smrti i užasne povrede bliskih prijatelja, bez privatnosti, bez žena, neredovne vesti od kuće. Perspektiva života sapeta u ritmične običnosti, koja se mora steći u sporom puženju na istok, kroz Belgiju, sa pulsirajućom rukom, sjaj potpuno nepoznat mom tastu i tašti.

Shvatanje tih razlika ne čini ih privlačnijima, i uvek sam znao čiji rat bih radije živio. Par je na medenom mesecu sredinom juna stigao u gradić Lerići na italijanskoj obali. Haos i pustoš posleratne Evrope, posebno severne Francuske i Italije, šokirali su ih. Ponudili su se da šest nedelja dobrovoljno rade u Crvenom krstu, u centru za pakovanje. Bio je to dosadan, naporan posao sa dugim radnim vremenom. Ljudi su bili iscrpljeni, zaokupljeni svakodnevnim pitanjima opstanka, i kao da niko nije brinuo što je ovo bračni par na medenom mesecu. Šef, *il capo*, namerio se na njih. Osećao je mržnju prema Britancima, a bio je isuviše sujetan da bi o tome razgovarao. Stanovali su kod Signora i Signore Masuko, koji su još nosili crninu za svoja dva sina, jedinom decom, ubijenom iste nedelje, na sedamdeset kilometara udaljenosti, neposredno pred kapitulaciju Italije. Ponekad bi se engleski par probudio usred noći od plača starih roditelja za izgubljenom decom.

Sledovanje hrane, bar na papiru, bilo je dovoljno, ali lokalna korupcija svodila ga je na minimum. Bernard je dobio kožnu bolest koja se širila od ruku do grla i preko lica. Džun je svakodnevno imala udvarače, uprkos bakarnoj alki za zavesu, koju je upravo zato nosila na prstu kao burmu. Muškarci su stalno stajali suviše blizu, ili bi se o nju očešali, štipali joj dupe ili podlakticu. Druge žene rekle su joj da je problem u tome što je plavokosa.

Mogli su bilo kad da odu, ali Tremenovi su izdržali. Bila je to njihova mala nadoknada za udobno proveden rat. Bio je to i izraz njihovog idealizma: „pobeda u

miru” i pomoć „izgradnji nove Evrope”. Ali odlazak iz Leričija bio je prilično tužan. Niko nije primetio kad su otišli. Ucveljeni Italijani opsluživali su umirućeg roditelja na gornjem spratu i kuća je bila puna rođaka. Stanica Crvenog krsta bila je zaokupljena skandalom zbog pronevere. Bernard i Džun iskrali su se u zoru početkom avgusta da na glavnom putu sačekaju autobus koji će ih odvesti na sever, do Đenove. Dok su tamo stajali u polusvetlu, potišteni i jedva prozborivši, svakako bi ih obradovao njihov doprinos novoj Evropi da su znali da su već začeli prvo dete, kćerku, svoju ženu, koja će se jednog dana žestoko boriti za mesto u Evropskom parlamentu.

Putovali su autobusom i vozom, na zapad kroz Provansu, kroz pljuskove i oluje pune elektriciteta. U Arlu su sreli funkcionera francuske vlade koji ih je odveo do Lodeva u Langedoku. Rekao im je: ako se pojave u njegovom hotelu nedelju dana kasnije, odvešće ih do Bordoa. Nebo se razvedrilo, imali su još dve nedelje do povratka u Englesku i krenuli su na kratko pešačenje.

To je kraj gde se visoki krečnjački platoi uzdižu trista metara iznad priobalne ravnice. Na nekim mestima stene se spektakularno obrušavaju stotinu metara. Lodev se nalazi u podnožju jednog od prelaza, koji je tada bio seoski puteljak, a sada je to auto-put RN 9, sa gustim saobraćajem. Uspon je bio isti kao i sada, iako sada sa takvim saobraćajem i nije toliko prijatan za pešačenje. Tih dana mogao si provesti miran dan u laganom penjanju između visokih formacija stena, dok ne ugledaš Mediteran kako blešti iza tebe, četrdeset pet kilometara južno. Tremenovi su proveli noć u malom gradu Le Selar, gde su kupili pastirske šešire širokih oboda. Sledećeg jutra skrenuli su sa puta i pošli na sever preko Kos de Larzak, noseći svako po dva litra vode.

To su najpustiji prostori u Francuskoj. Ovde ima ma-nje ljudi sada nego pre sto godina. Prašnjavi drumovi, neobeleženi i na najboljim mapama, vetar preko prostranstava vresa, štipavice i šimšira. Napuštene farme i seoca leže u udolinama iznenadnog zelenila, gde su mali pašnjaci pode-ljeni drevnim kamenim zidovima i putevima između njih, oivičenim grmljem kupina, divljom ružom i hrastom, usled čega imaju englesku prisnost. Ali to se opet povlači pred pustom.

Pred kraj dana Tremenovi su naišli na Dolmen de la Prunared, preistorijske zagrobne odaje. Onda, samo nekoliko metara dalje, našli su se iznad duboke klisure koju je reka Vis uklesala u steni. Tu su zastali da završe sa hranom – ogromni paradajzi kakvih nema u Engleskoj, hleb star dva dana, suv kao keks i kobasica koju je Džun sekla Bernardovim pererezom. Satima su ćutali, i sada, zureći preko provalije u Kos de Blandas, i još dalje do mesta gde se uzdižu planine Seven, počela je uzbuđljiva diskusija u kojoj se put kojim će ići sledećeg dana veličanstvenom tuđom prirodom stopio sa osećajem života koji se pred njima pruža. Bernard i Džun bili su članovi Komunističke partije, i pričali su o onome što je pred njima. Satima, zamršeni domaćinski detalji, rastojanje između sela, izbor staze, putevi fašizma, klasna borba, i ta velika istorijska mašina čiji pravac je sada bio poznat nauci i koja je Partiji davala neotuđivo pravo da vlada, sve se stapalo sa spektakularnim pogledom, dozivajućom avenijom koja se pružala pred njima od početne tačke njihove ljubavi, preko širokog vidika krečnjačkih ploča i planina koje su rumenele dok su pričali, a onda se smračile. I dok se spuštao sumrak, spuštao se i Džunin nemir. Zar već gubi veru? Bezvremena tišina ju je mamila, ali kad god bi prekinula svoje optimističko čavrljanje da je oslušne, praznina bi bila ispunjena Bernardovim zvučnim besmislicama, militarizovanim ispraznostima, „frontom”, „napadom” i „neprijateljima” marksistič- ko-lenjinističke misli.

Džunina bogohulna nesigurnost bila je samo trenutno otklonjena kada su zastali, te večeri, na putu do obližnjeg sela San Morisa da zaključe, prošire, svoju diskusiju o budućnosti, vodeći ljubav, možda na samoj stazi gde je zemlja bila najmekša.

Ali, na taj metaforički krajolik svoje budućnosti nisu kročili ni sledećeg, ni svih narednih dana. Sledećeg dana krenuli su natrag. Nikada se nisu spustili u Gorž de Vis i hodali tajanstvenim uzdignutim kanalom koji nestaje u steni, nikada prešli reku srednjovekovnim mostom, niti se popeli da pređu Kos de Blandas i da lutaju među preistorijskim menhirima, kromlesima i dolmenima raštrkanim u divljini, nikada nisu krenuli usponom Seven prema Florasu. Sledećeg dana počela su njihova odvojena putovanja.

Ujutru su krenuli od Hotela de Tijej u San Morisu. Kada su prešli lep komad pašnjaka i vresišta, koji selo odvaja od ivice klisure, opet su ćutali. Bilo je tek devet sati i već vrućina. Na četvrt sata zalutali su sa staze i morali da pređu polje. Buka cvrčaka, mirisava suva trava pod nogama, okrutno sunce na bledoplavom nebu, sve što je juče izgledalo tako egzotično južnjački počelo je danas da muči Džun. Smetalo joj je što se udaljavaju od prtljaga u Lodevu. Pod oštrom svetlošću jutra neplodan horizont, ispred suve planine, kilometri koje treba toga dana preći da bi stigli do grada Le Vigana, pritiskali su je. Dani hodanja pred njima izgledali su kao besmisleno skretanje od njene nesigurnosti.

Bila je desetak metara iza Bernarda, čiji klimavi hod je bio samouveren kao i njegova gledišta. Potražila je utočište u grešnim, buržoaskim mislima o kući koju će kupiti u Engleskoj, o izribanom kuhinjskom stolu, jednostavnim plavo- -belim tanjirima koje joj je dala majka, o bebi. Napred se videla zastrašujuća okomita litica severne ivice klisure. Tle se već blago spuštalo, vegetacija se menjala. Umesto bezbrižne radosti osetila je bezrazložni strah, suviše slab da bi se naglas požalila. Bila je to agorafobija, posredovana, možda, maleckim rastom, brzo-delećim ćelijama koje su Dženi gonile u postojanje.

Vraćanje zbog male, bezimene zabrinutosti nije dolazilo u obzir. Prethodnog dana složili su se da je ovde konačno ispunjenje meseci provedenih u inostranstvu. Iza njih su bile nedelje pakovanja u baraci Crvenog krsta, engleska zima ispred njih; zašto se ne raduje ovoj sunčanoj slobodi, šta to nije u redu s njom?

Tamo gde je staza krenula strmo uzbrdo, stali su da se dive vidiku. Daleko, nasuprot njima, preko ogromnog, blistavog, praznog prostora, uspravljao se zid vrele stene visok sto metara. Tu i tamo smeli patuljasti hrastovi našli su oslonac i malo zemlje u pukotinama i na grebenima. Ta ludu snagu koja je život silila da se kači u najsirovijim mestima zamarala je Džun. Iskusila je duboku mučninu. Trista metara ispod njih bila je reka, izgubljena među drvećem. Prazan vazduh, oblišen suncem, kao da je sadržavao mrak upravo izvan dosega vida.

Stajala je na stazi mrmljajući divljenje. Obličnu zemlju ugazili su drugi planinari zastajući da učine isto. Puke pobožnosti. Ispravna reakcija bila bi strah. Napola se prisećala da je čitala izveštaje putnika iz sedamnaestog veka o Jezerskoj oblasti i Švajcarskim Alpima. Planinski vrhovi bili su zastrašujući, okomite klisure užasne, nepripitomljena priroda kaos, postgrehovni prekor, strašni podsetnik.

Ruka joj je lagano počivala na Bernardovom ramenu, ruksak je bio na zemlji između njenih nogu, i pričala je da ubedi sebe, slušala da bude ubeđena, da je ono što pred njom leži razveseljavajuće, da je nekako u svojoj prirodosti utelovljenje, odraz njihove ljudske dobrote. Ali, naravno, po samoj svojoj suvoći, to mesto bilo im je neprijatelj. Sve što je raslo bilo je grubo, oštro, trnovito, neprijatno na dodir, čuvalo je svoje tečnosti u gorkoj borbi za opstanak. Sklonila je ruku sa Bernardovog ramena i posegla za flašom vode. Nije mogla izustiti svoj strah, jer je izgledao tako nerazumno. Svaka definicija nje same za kojom je tumarala u svojoj nelagodnosti gonila ju je da uživa u vidiku i da nastavi sa pešačenjem: mlada buduća majka, zaljubljena u muža, socijalistu i optimistu, saosećajno racionalna, slobodna od predrasuda, na pešačenju kroz prirodu u zemlji čiji jezik govori, iskupljuje duge godine trajanja i tupe mesece u Italiji, hvata se za poslednje dane bezbrižnog odmora pre Engleske, odgovornosti, zime.

Odbacila je strah i počela da govori sa oduševljenjem. A ipak, na mapi je videla da je prelaz preko reke kod Navasela više kilometara uzvodno i da će spuštanje trajati dva ili tri sata. Krenuli su kraćim, okomitijim usponom iz klisure po podnevnoj žezi. Celo popodne bi prelazili Kos de Blandas koji je mogla da vidi na drugoj strani, pod zracima treperave vreline. Bila joj je potrebna sva njena snaga, i dozivala ju je pričanjem. Čula je sebe kako prigodno poredi Gorž de Vis sa Golf de Verdon u Provansi. Dok je govorila, udvostručila je svoje veselje, iako je mrzela svaku klisuru, guduru i jaz na svetu i htela je da krene kući.

Onda je Bernard govorio dok su uzimali ruksake i spremali se za pokret. Njegovo veliko, u bradu zaraslo, dobroćudno lice i klempave uši bili su opaljeni suncem. Suva koža davala mu je prašnjav izgled. Kako da ga izneveri? Govorio je o guduri na Kritu. Čuo je za veličanstvenu prolećnu šetnju na Kritu, među poljskim cvećem. Možda bi trebalo da odu sledeće godine. Hodala je nekoliko koraka ispred njega, nametljivo klimajući glavom.

Mislila je da je to samo prolazno raspoloženje, teškoće oko kretanja, i da će je smiriti ritam hoda. Do večeri, u hotelu Le Vigan, njena napetost svešće se na anegdotu. Uz čašu vina, izgledaće kao jedan element u raznovrsnosti dana. Staza je

lagodno vijugala preko širokog pojasa nizbrdice. Površinom tla lako se hodalo. Veselo je nakrivila šešir širokog oboda da joj ne bije sunce u oči i mahala je rukama skakućući nizbrdicom. Čula je kako je Bernard doziva i odlučila je da to zanemari. Možda je čak mislila – ako ga bude dovoljno prestigla, time će ga možda nekako obeshrabriti, pa će on predložiti da se vrate.

Stigla je do oštre okuke na stazi i zaobišla je. Sto metara napred, kraj sledeće okuke, stajala su dva magarca. Ovde je staza šira, obrubljena grmovima šimšira koji su izgledali kao zasađeni, tako su bili ravnomerno raspoređeni. Spazila je nešto zanimljivo niz stazu, i sagnula se preko ivice staze da pogleda. Bio je to stari kanal za navodnjavanje, sagrađen od kamena, uzidan u ivicu klisure. Mogla je videti stazu duž njega. Za pola sata će da ispljuskaju lica i rashlade šake. Odmakavši se od ivice ponovo je pogledala ispred sebe i shvatila da su magarci psi, crni psi neprirodne veličine.

Nije odmah zastala. Hladnoća koja joj se širila od stomaka nadole kroz noge umrtvila je svaku trenutnu reakciju. Umesto toga, usporila je oklevajući, koraknuvši još nekoliko puta pre nego što se naglo zaustavila i zateturala usred staze. Nisu je još videli. Malo je znala o psima i nije ih se mnogo plašila. Čak i besne životinje oko udaljenih farmi na Kosu samo su je malo brinule. Ali stvorenja koja su joj sedamdesetak metara dalje preprečila stazu bila su psi samo po obliku. Po veličini ličili su na mitske životinje. Njihova iznenadnost, neprirodnost, podsticale se misao o poruci u pantomimi, alegoriji koju samo ona treba da dešifruje. Imala je zbunjajuću misao o nečem srednjovekovnom, o prizoru i formalnom i zastrašujućem. Na toj udaljenosti životinje su izgledale kao da mirno pasu. Isijavale su značenje. Osetila se slabom i bolesnom od straha. Čekala je bat Bernardovih koraka. Svakako nije odmakla toliko daleko ispred njega.

U ovom krajoliku, gde su domaće životinje bile malene i žilave, nije bilo potrebe za psima veličine magaraca. Ta stvorenja – džinovski mastifi možda – njuškala su oko komada trave pokraj staze. Bili su bez ogrlica, bez vlasnika. Kretali su se polako. Izgledalo je kao da deluju zajedno, sa nekim ciljem. Njihova crna boja, saznanje da su oba crna, da su zajedno i da su bez vlasnika, nagnala ju je da misli o prividima. Džun nije verovala u takve stvari. Sada ju je ideja privlačila jer životinje su joj bile poznate. Bile su znamenja pretnje koju je osetila, bili su otelovljenje bezimenog, nerazumnog, nepojmljivog nemira koji je osetila tog jutra. Nije verovala u duhove. Ali verovala je u ludilo. Više od prisustva pasa plašila se mogućnosti njihovog odsustva, njihovog potpunog nepostojanja. Jedan od pasa, nešto manji od svog drugara, podigao je pogled i video je.

Činjenica da životinje mogu da se ponašaju nezavisno jedna od druge kao da je potvrđivala njihovo postojanje u stvarnom svetu. To joj nije bila uteha. Dok je veći pas nastavio da njuška travu, drugi je stajao potpuno mirno, podignute prednje šape, i gledao ju je, ili udisao njen miris u toplom vazduhu. Džun je odrasla u prirodi, ali u stvari je bila gradska devojka. Znala je ipak da ne treba da trči, ali bila je kancelarijska, bibliotečka, bioskopska vrsta devojke. Za dvadeset šest godina doživela je prosečnu količinu opasnosti. V-bomba je jednom eksplodirala trista metara od njenog skloništa; prvih dana zamračenja putovala je autobusom koji se sudario sa motociklom; kada je imala devet godina, upala je u jezerce puno trave, potpuno odevena, usred zime. Sećanje na te avanture, ili ukus sve tri destilisan u metaličnu suštinu, vratio joj se sad. Pas se primakao nekoliko metara i stao. Rep mu je bio nizak, prednje šape čvrsto ukopane. Džun je pošla nazad, jedan korak, a onda dva. Leva noga joj se tresla u kolenu. Desna je bila bolja. Zamislila je vizuelno polje tog stvorenja: bezbojni nanos i lebdeći okomit, nesumnjivo ljudski, jestiv oblik.

Bila je sigurna da ti psi bez vlasnika mogu biti izgladneli. Tamo, tri kilometra od San Morisa, čak i lovački pas teško bi preživeo. Ovo su bili psi čuvari, gajeni za agresiju, ne za opstanak. Ili ljubimci koji su prerasli svoj šarm, ili su bili suviše skupi za hranjenje. Džun je opet koraknula unazad. Bila je u strahu, razumnom strahu, ne od pasa, već od neprirodne veličine baš tih pasa na ovom udaljenom mestu. A njihove boje? Ne, ne to. Veći pas video ju je i primakao se svom drugaru. Ostali su mirni četvrt minuta, a onda su počeli da hodaju ka njoj. Da su potrčali, bila bi bespomoćna pred njima. Ali trebalo je da ih gleda sve vreme, morala je da ih vidi kako dolaze. Rizikovala je da zvirne iza sebe; živopisna slika sunčane staze bila je prazna – nigde Bernarda.

Bio je više od trista metara iza nje. Zastao je da zaveže pertlu i zagledao se, nekoliko santimetara od vrha cipele, u napredovanje karavana dva tuceta dlakavih braon gusenica, od kojih je svaka vilicama bila zakačena za kraj tela prethodne gusenice. Pozvao je Džun, da se vrati i pogleda, ali ona je već zašla za prvu okuku. Pokrenula se Bernardova naučnička radoznalost. Procesija duž staze izgledala je svrhovito. Hteo je da zna tačno kuda ide, i šta će se dogoditi kad stigne. Kleknuo je sa foto aparatom. Teleobjektiv ništa nije pokazivao. Uzeo je beležnicu iz ruksaka i počeo da crta.

Psi su bili na manje od pedeset metara, i prilazili su brzim hodom. Kada stignu do nje, biće joj do pojasa, možda i iznad njega. Repovi su im spuštjeni, a usta otvorena. Džun je videla ružičaste jezike. Ništa drugo u ovom tvrdom kraju nije bilo ružičasto osim njenih osetljivih, suncem opaljenih nogu, otkrivenih ispod širokog šorca. Za utehu pokušala je na silu da se seti prastarog lejklenskog terijera, koji je pripadao njenoj tetki, kako se vuče kroz hodnik rektorata, noktima grebući uglačane hrastove daske, da pozdravi svakog novog posetioca, bilo prijateljski ili neprijateljski, ali sa obaveznim ispitivanjem. Postoji izvesno nesvodivo poštovanje koje psi duguju ljudima, gajeno kroz generacije, zasnovano na nesumnjivim činjenicama ljudske inteligencije i pseće gluposti. I na čuvenoj odanosti pasa, njihovoj zavisnosti, njihovoj niskoj želji da se podaju. Ali pravila su bila izložena kao puka konvencija, prozirni društveni ugovor. Ovde nikakve institucije nisu podupirale ljudsku vlast. Postojala je samo staza koja pripada svakom stvoru koji njome hoda.

Psi su se držali svog buntovnog približavanja. Džun je hodala, unazad. Nije se usuđivala da trči. Viknula je Bernardovo ime jednom, dva, tri puta. Glas joj je zvučao tanko u sunčanom vazduhu. To je pse nagnalo da krenu brže, skoro kasom. Ne sme da pokaže strah. Nanjušili bi ga. Ne sme da oseti strah. Ruke su joj drhtale dok je pipajući po stazi tražila kamenje. Našla je tri. Držala je jedan u desnoj ruci, a dva je priljubila levom rukom uz bok. Povlačila se porebarke, okrenuvši levo rame ka psima. Na mestu gde se staza spuštala, saplela se i pala. U želji da se opet nađe na nogama, maltene je odskočila od zemlje.

Još je imala kamenje. Posekla je podlakticu. Da li će ih miris rane uzbuditi? Htela je da isisa krv, ali, da bi to učinila, morala bi da ispusti kamenje. Do okuke staze bilo je još stotinu metara. Psi su bili dvadeset metara udaljeni i približavali su se. Odvojila se od svog tela kada je konačno stala i okrenula se licem ka njima; ovo odvojeno ja bilo je spremno da nezainteresovano, još gore, sa prihvatanjem, gleda mladu ženu kako je živu jedu. Prezrivo je primetila jecaj sa svakim izdahom, i to kako je grč mišića izazvao toliko drhtanje leve noge da više nije mogla da izdrži njenu težinu.

Savila se unazad do malog hrasta koji je visio nad stazom. Osetila je svoj ruksak između sebe i drveta. Ne ispuštajući kamenje, skinula ga je sa leđa i držala ispred sebe. Na pet metara psi su stali. Shvatila je da se držala poslednje nade da njen strah nije ništa do mir. Shvatila je to u trenutku kada se nada istopila u glatkoj grmljavini rezanja većeg psa. Manji je bio priljubljen uz zemlju, napetih prednjih nogu, spreman da skoči. Njegov partner je polako zaokružio nalevo, održavajući udaljenost, sve dok više nije mogla da ih oboje drži u vidnom polju, pa je očima skretala od jednog do drugog. Na taj način, videla ih je kao drhtavi skup razglavljenih detalja: crne desni, labave crne usne oivičene solju, konac pljuvačke se kida, pukotine na jeziku koje su se izgadile duž njegove izvijene ivice, žuto-crveno oko, i krmelji koji probadaju krzno, otvorene rane na prednjoj šapi, i uklješteno u V-izrezu otvorenih usta, duboko u viličnom zglobu, malo pene na koju joj se stalno vraćao pogled. Psi su sobom doneli sopstveni oblak muva. Neke od njih sada su prebegle kod Džun.

Bernard nije nalazio zadovoljstva u skiciranju, niti su njegovi crteži ličili na ono što je video. Predstavljali su ono što zna, ili je hteo da zna. Bili su to dijagrami, ili mape, u koje će kasnije upisati nazive koji nedostaju. Kada bi mogao identifikovati gusenicu, lako bi u priručniku otkrio šta to rade ukoliko on danas ne bi u tome uspeo. Gusenicu je nacrtao kao duguljastu figuru sa krljuštima. Bliže ispitivanje pokazalo je da nisu braon, već osenčene nežnim prugama narandžaste i crne boje. Na svom dijagramu prikazao je samo jedan niz pruga, nacrtanih u pažljivoj razmeri sa dužinom, i strelicama koje su pokazivale boju. Prebrojao je članove karavana – što nije bilo baš lako pošto se svaki pojedinac utapao u krzno sledećeg. Izbrojao ih je dvadeset osam. Nacrtao je vođu s lica, sa ucrtanom relativnom veličinom i položajem vilice i složenog oka. Dok je klečao, obrazom okrznuvši stazu, da izbliza pogleda glavu vodeće gusenice, zglobljeno lice

nerazdvojivih delova, mislio je kako ovu planetu delimo sa bićima nama čudnim i tuđim, nalik na izmaštana bića iz svemira. Ali mi im nadenemo imena, i prestajemo da ih vidimo, ili nas njihova veličina sprečava da ih gledamo. Napomenuo je sebi da ovu misao treba preneti Džun, koja se već sada sigurno vraća stazom ka njemu, možda malo ljuta.

Obračala se psima, na engleskom, a onda na francuskom. Govorila je na silu da potisne mučninu. Samouverenim tonom vlasnika naredila je većem psu koji je stajao raskrečenih prednjih nogu, još režeći.

„*Ca suffit!*”

Nije čuo. Nije trepnuo. S desne strane njegov drugar se spustio na stomak. Da su lajali, bolje bi se osećala. Tišina koja je prekidala režanje nagovestila je proračun. Životinje su imale plan. Sa vilice većeg psa kap pljuvačke pala je na put. Nekoliko muva odmah je sletelo na nju.

Džun je prošaptala: „Molim vas, idite. Molim. O Bože!” Uzrečica ju je dovela do konvencionalne misli o njenoj poslednjoj i najboljoj šansi. Pokušala je da nađe prostora u sebi za prisustvo Boga i pomislila je da nazire najbleđi oblik, značajnu prazninu koju nikada ranije nije primetila, na zatiljku lobanje. Izgledalo je kao da se podiže i leti gore i napolje, stružeći iznenada u ovalnu polusenku mnogo metara iznad, u čauru talasave energije ili, kako je kasnije pokušala da objasni, „obojene vidljive svetlosti” koja ju je okruživala i sadržavala. Ako je to bio Bog, bila je takođe, nesumnjivo, ona sama. Da li bi joj moglo pomoći? Da li bi to Prisustvo bilo pokrenuto iznenadnom, samozainteresovanom preobrazbom? Poziv, jecava molitva nečemu što je tako jasno, tako blistavo produženje njenog sopstvenog bića, izgledala je neodgovarajuće. Čak i u ovom trenutku krajnosti znala je da je otkrila nešto izvanredno, i bila je rešena da preživi i istraži ga.

Još držeći kamen, zavukla je desnu ruku u ruksak. Izvadila je ostatke kobasice koju su jeli prethodnog dana, i bacila ih na zemlju. Manji pas je prvi stigao, ali je odmah ustupio partneru. Kobasica i masna hartija nestali su za manje od trideset sekundi. Pas se okrenuo njoj, balaveći. Trouglasto parče papira zaglavilo mu se između dva zuba. Kučka je njuškala zemlju gde je pala kobasica. Džun je ponovo zavukla ruku u ruksak. Napipala je nešto tvrdo između smotane odeće. Izvukla je perorez sa bakelitnom drškom. Veći pas je načinio dva hitra koraka ka njoj. Bio je udaljen tri metra. Prebacila je kamen u levu ruku, zagrizla bakelit i otvorila nož. Nije mogla držati i njega i kamen u ruci. Morala je da odluči. Nož sa sedam santimetara sečiva bio je poslednje utočište. Mogla ga je koristiti samo kad psi budu na njoj. Balansirala ga je na vrh ruksaka, sa drškom prema sebi. Uzela je ponovo kamen u desnu ruku i odgurnula se do drveta. Prestrašenim stezanjem skroz je ugrijala kamen. Zabacila je šaku. Sada kad je trebalo da napadne, leva noga se još više tresla.

Kamen je udario o zemlju i sitno kamenje se raspršalo po stazi. Promašila je većeg psa za trideset santimetara. Trgao se kada mu je kamenje odskočilo u glavu, ali nije uzmakao i spustio je njušku do mesta gde je kamen udario, još se nadajući hrani. Kada ju je ponovo pogledao, savio je glavu na stranu i zarežao, zlim zvukom daha sa slinama. Toga se plašila. Povećala je ulog. Drugi kamen joj je bio u ruci. Kučka je spustila uši i kliznula napred. Njen hitac bio je divlji, beznadežan. Kamen je previše brzo izleteo iz ruke. Otkotrljao se u stranu i ruka oslobođena tereta pala je kroz vazduh.

Veliki pas se savio spreman za skok, čekajući trenutak nepažnje. Mišići na bedrima su mu podrhtavali. Crna šapa kopala je da nađe bolji oslonac. Preostale su joj sekunde i šakom je stezala treći kamen. Prebacila ga je preko leđa psa i udario je u stazu. Zvuk je naterao psa da se napola okrene i u tom trenu, u toj prekobrojnoj sekundi, Džun se pokrenula. Nije imala šta da izgubi. U delirijumu prepuštanja napala je. Prošla je kroz strah do besa što njena sreća, nade proteklih meseci, i sada otkrovenje ove čudesne svetlosti, samo što nisu uništeni od strane napuštenih pasa. Uzela je nož u desnu ruku, držala ruksak kao štit i jurnula na pse, urlajući užasno aaaaaaa!

Kučka se u skoku povukla nazad. Ali veliki je krenuo na nju. Skočio je gore. Sagnula se napred da se sukobi sa naletom dok je životinja zarila zube u ruksak. Stajao je na zadnjim nogama i ona ga je pridržavala jednom rukom. Savila se pod težinom. Lice psa bilo je nekoliko santimetara iznad njenog. Sjurila je nož nagore, sa tri brza udarca u stomak i bedra. Iznenadilo ju je kako je oštrica lako ušla. Dobar mali nož. Na prvi udarac žuto-crvene oči psa su se raširile. Na drugi i treći, pre nego što je pustio ruksak, jauknuo je piskavo, kao psetance. Ohrabrena zvukom i ponovo vrišteći, Džun je

krenula nožem po četvrti put. Ali težina životinje se povukla i promašila je. Zamah rukom izbacio ju je iz ravnoteže. Pružila se napred, licem na stazu.

Nož joj je izleteo iz ruke. Potiljak i vrat bili su joj goli. Opustila je ramena u dugom, drhtavom sleganju, skupila ruke i noge i šakama pokrila lice. Sada može doći, bila joj je jedina misao. Može doći.

Ali nije. Kada se usudila da digne glavu, videla je pse stotinu metara dalje kako još trče, natrag putem kojim su došli. Onda su zašli za okuku i nestali.

Bernard ju je našao pola sata kasnije kako sedi na stazi. Kada joj je pomogao da se digne na noge, ona je kratko rekla da su je preplašila dva psa i da hoće da se vrati natrag. Nije video okrvavljeni nož, a Džun je zaboravila da ga podigne. Počeo je da joj govori kako bi bilo ludo da propuste spust do Navasela, i da on sam može da se pobrine za pse. Ali Džun je već krenula. Ona obično nije na silu donosila takve odluke. Kada je podigao njen ruksak, video je krivi red rupa u platnu i trag pene, ali hteo je samo da stigne Džun. Kada ju je stigao, odmahнула je glavom. Nije imala više šta da kaže.

Bernard ju je povukao za ruku i naterao da stane. „Hajde bar da razgovaramo o tome. Ovo je radikalna promena plana, znaš.” Video je da je uzrujana i pokušavao je da svoje uznemirenje drži pod kontrolom. Oslobodila se i krenula dalje. Bilo je nečeg mehaničkog u njenom koraku. Bernard ju je ponovo stigao, dahćući od težine dve torbe.

„Nešto se dogodilo.”

Njeno ćutanje bilo je potvrdno.

„Za ime Boga, reci mi šta je.”

„Ne mogu.” Još je hodala.

Bernard je viknuo: „Džun! Ovo je nečuveno.”

„Nemoj tražiti da govorim. Pomozi mi da dođem do San Morisa, Bernarde. Molim te.”

Nije čekala na odgovor. Nije htela da se svađa. Nikada je nije video takvu. Odjednom je odlučio da učini to što od njega traži. Išli su nazad do vrha klisure i prešli pašnjak po sve jačoj žezi, prema kuli seoskog zamka.

Kod Hotela de Tijej Džun se popela stepenicama na terasu i sela u prošaranu senku lipa, obema rukama stežući ivicu obojenog metalnog stola, kao da visi na steni. Bernard je seo preko puta nje i udahnuo da joj postavi prvo pitanje kada je podigla ruke, sa dlanovima ka njemu, i odmahнула glavom. Naručili su limunadu. Dok su čekali, Bernard joj je do detalja pričao o vozu gusenica, i setio se svoje opaske o tuđoj prirodi drugih vrsta. Džun je povremeno klimala glavom, iako ne uvek u pravom trenutku.

Madam Orijak, vlasnica, donela je piće. Bila je to vredna dama sa majčinskom brigom, koju su prethodne noći krstili gđa Mezimica. Izgubila je muža 1940. kada su Nemci prešli belgijsku granicu. Kada je čula da su engleski par i to na medenom mesecu, premestila ih je u sobu sa kupatilom, po istoj ceni. Nosila je na poslužavniku čaše sa limunovim sokom, stakleni bokal vode sa znakom *Ricard* i tacnu meda, umesto šećera, koji je još dobijan na tačkice. Osetila je da nešto nije u redu sa Džun, pa je njenu čašu pažljivo spustila. Onda, trenutak pre nego što je to Bernard učinio, pogledala je Džuninu desnu šaku i, pogrešno protumačivši krv koju je videla, uhvatila ju je za ruku i viknula: „To je opasna posekotina, sirotice moja. Uđi sa mnom da ti to sredim.”

Džun je poslušala. Madam Orijak ju je držala za ruku dok je stajala. Tek što je pustila da je uvedu u hotel, lice joj se iskrivilo i ispustila je čudan visok zvuk, vrisak iznenađenja. Bernard je bio na nogama, zaprepašćen, misleći da će biti očevidac porođaja, pobačaja, neke spektakularne ženske nedaće. Madam Orijak je bila trezvenija, uhvatila je mladu Engleskinju i vratila je u stolicu. Džun je savladao niz suvih, isprekidanih jecaja koji su se konačno prolomili u suzni, detinji plač.

Kada je bila u stanju da progovori, Džun je ispričala svoju priču. Sedela je pokraj madam Orijak koja je naručila konjak. Bernard je preko stola držao Džun za ruku, ali ona isprva nije primala njegovu utehu. Nije mu oprostila što ga nije bilo u odsudnom trenutku, i opis njegovih glupih gusenica podsticao je njeno ogorčenje. Ali kad je stigla do vrhunca priče i videla Bernardov izraz zapanjenosti i ponosa, ispreplela je svoje prste sa njegovim, i uzvratila mu stisak pun ljubavi.

Madam Orijak je rekla kelneru da pozove gradonačelnika, čak i ako je pošao na svoj popodnevni počinak. Bernard je zagrlio Džun i čestitao joj na hrabrosti. Konjak joj je grejao stomak. Tek sada je shvatila da je njen doživljaj završen; može postojati još samo živo sećanje. Bila je to priča, iz koje se srećno izvukla. U svom olakšanju setila se ljubavi prema dragom Bernardu, tako da je gradonačelnik, kada se popeo stepenicama na terasu, neobrijan i mamuran od prekinutog dremeža, naišao na srećnu, slavljeničku sliku, malu idilu, na kojoj se madam Orijak smešila. Naravno, razdražljivo je zahtevao da čuje šta je bilo toliko hitno da ga izvlače iz kreveta u sunčani sjaj ranog popodneva.

Madam Orijak kao da je imala neku moć nad gradonačelnikom. Kada se rukovao sa engleskim parom, rečeno mu je da sedne. Osorno je pristao na konjak. Razveselio se kad je madam rekla kelneru da donese lonče kafe na sto. Prava kafa još uvek je bila retkost. Ova je bila od najfinijeg tamnog arapskog zrna. Gradonačelnik je podigao čašu po treći put. *Vous etes Anglais?* Ah, njegov sin koji sada studira za inženjera u Klermon-Feranu borio se rame uz rame sa Britanskom vojnom ekspedicijom, i uvek je govorio...

„Hektore, to ćemo kasnije”, rekla je madam Orijak. „Ovde imamo ozbiljnu situaciju”, i da bi spasla Džun od ponovne priče, ispričala je događaj umesto nje, sa malim dodacima. Međutim, kad je madam Orijak stigla do Džuninog rvanja sa psom pre nego što ga je ubola, osetila je da mora da se umeša. Seljaci su odbacili upadicu kao beznačajnu skromnost. Na kraju je madam Orijak pokazala Džunin ruksak. Gradonačelnik je zviznuo kroz zube i presudio. „*C'est grave.*” Dva divlja gladna psa, možda besna, jedan od njih razdražen ranama, svakako predstavljaju javnu opasnost. Posle pića, sakupiće meštane i poslaće ih do klisure da nađu životinje i da ih ubiju. Telefoniraće i u Navasel da vidi šta se može učiniti sa drugog kraja klisure.

Gradonačelnik kao da je hteo da ustane. Onda je posegao za svojom praznom čašom i zavalio se u stolici.

„Imali smo to i ranije”, rekao je. „Prošle zime. Sećaš li se?”

„Nisam za to čula”, rekla je madam Orijak.

„Prošli put bio je jedan pas. Ali ista stvar, isti razlog.”

„Razlog?” upita Bernard.

„Šta, zar niste znali? Ah, *c'est une histoire.*” Gurnuo je čašu ka madam Orijak koja je doviknula nekome u baru. Kelner je došao i promrmljao nešto na uvo madam Orijak. Na njen gest privukao je stolicu za sebe. Odjednom, kćerka madam Orijak, Monik, koja je radila u kujni, pojavila se sa poslužavnikom. Podigli su čaše i šolje da bi mogla da prostre beli stolnjak i da postavi dve flaše domaćeg vina, čaše, korpu sa hlebom, činiju maslina i pregršt pribora za jelo. Iz vinograda, iza senovite terase, cvrčci su pojačali svoj suvi zvuk. Sada se vreme, popodnevno vreme, širilo i kotrljalo u talasima napolje preko ostatka dana, i nagore do svodova kobaltnog neba, oslobađajući obaveza svakoga u slasnom izležavanju.

Monik se vratila sa đuvečom u glaziranoj braon posudi baš kada je gradonačelnik, koji je vinom napunio nove čaše, počinjao.

„Ovo je isprva bilo mirno selo – govorim o 1940. i 1941. Sporo smo se organizovali, i iz razloga, recimo, istorijskih, porodičnih rasprava, glupih argumenata, ostavljeni smo u grupi formiranoj oko Madiera, sela niz reku. Ali, 1942, u martu ili aprilu, neki od nas pomogli su da se formira linija Antoanet. Pružala se od obale oko Sete, preko Serena, ovuda, u Seven, i sve do Klermona. Presecala je liniju Filip, od istoka na zapad, do Pirineja i Španije.”

Pogrešno protumačivši Bernardov svesno prazan izraz, i činjenicu da je Džun netremice gledala u svoje krilo, gradonačelnik je brzo ponudio objašnjenje.

„Reći ću vam o kakvim se stvarima radilo. Naš prvi posao, na primer. Radio prenosnici koje je podmornica dovezla do Kap de Agd. Naše odeljenje ih je za tri noći prebacilo od La Vakeri do Le Vigana. Kuda su odande otišli, nismo znali, a nismo ni želeli da znamo. Shvatate?”

Bernard je pomno klimnuo glavom, kao da je odjednom sve postalo jasno. Džun je i dalje imala oboren pogled. Nikada nisu razgovarali o svojim ratnim poslovima, i nisu to učinili sve do 1974. Bernard je organizovao inventare za brojne pošiljke duž raznih puteva, iako nikada nije bio uključen u malu liniju kao što je bila veza Antoanet. Džun je radila na povezivanju sa Slobodnom Francuskom na politici SOE u Višiju, ali ni ona

nije znala za Antoanet. Tokom gradonačelnikove priče Bernard i Džun su izbegavali da se pogledaju u oči.

„Antoanet je dobro radila”, rekao je gradonačelnik, „sedam meseci. Ovde nas je bilo samo nekolicina. Upućivali smo agente i njihove radio operatere na zapad. Ponekad samo namirnice. Pomogli smo kanadskom pilotu da stigne do obale...”

Nemir madam Orijak i kelnera nagovestio je da su to već mnogo puta čuli uz flašu konjaka, ili da su mislili da se gradonačelnik hvali. Madam Orijak je tiho razgovarala sa Monik, dajući joj uputstva za sledeće jelo.

„I onda”, gradonačelnik je govorio, podigavši glas, „nešto je krenulo naopako. Neko je progovorio. Dvojica su uhapšena u Arborasu. Tada je došla Milicija.”

Kelner je učtivo okrenuo glavu i pljunuo ispod lipe.

„Krenuli su tačno duž linije, smestili se ovde u hotelu i ispitivali jednog po jednog sve meštane. Ponosan sam što ništa nisu otkrili, apsolutno ništa, i otišli su. Ali bio je to kraj Antoanete, shvatili su da mi kontrolišemo severnu maršrutu kroz klisuru. Više nismo mogli delovati u tajnosti. Ovuda su prolazili danonočno. Rekrutovali su doušnike. Antoanet je bila mrtva i bilo je teško ponovo početi. Partizanska organizacija de Seven poslala je ovamo čoveka i došlo je do rasprave. Bili smo izolovani, to je istina, ali bilo nas je lako pratiti a organizacija to nije shvatala. Iza sebe imali smo Kos bez zaleđine. Ispred nas je bila klisura samo sa nekoliko maršruta nizbrdo.

„Na kraju smo ipak ponovo počeli. I skoro odmah, doktor Bubal je ovde uhapšen. Odveli su ga sve do Liona. Mučili su ga i mislimo da je umro a da nije progovorio. Onog dana kada je otišao, stigao je Gestapo. Došli su sa psima, ogromnim ružnim životinjama koje su koristili u planinama u potrazi za skloništem partizana. Tako se govorilo, ali nikada nisam verovao da su to psi-tragači. Bili su psi čuvari, ne oni koji prate krvavi trag. Gestapo je došao sa tim psima, zauzeo kuću usred sela i ostao tri dana. Nije bilo jasno šta su hteli. Otišli su, i vratili se deset dana kasnije. I onda opet posle dve nedelje. Kretali su se po kraju, i nikada nismo znali kada i gde će se sledeći put pojaviti. Šetali su potpuno javno sa tim psima, zabadali nos u sve poslove. Hteli su da zastraše, i uspeli su. Svi su se plašili tih pasa i njihovih goniča. Sa našeg gledišta, bilo je teško kretati se noću, pored pasa koji patroliraju po selu. I tada su se učvrstili doušnici Milicije.”

Gradonačelnik je ispraznio čašu vina u dva velika gut-ljaja i ponovo je napunio.

„Onda smo otkrili stvarnu svrhu tih pasa, ili bar jednog od njih.”

„Hektore...” upozorila je madam Orijak. „Ne to...”

„Prvo”, rekao je gradonačelnik, „moram vam reći nešto o Daniel Bertran...”

„Hektore”, rekla je madam Orijak, „mlada dama ne želi da čuje tu priču.”

Ali moć koju je imala nad gradonačelnikom izgubila se u piću.

„Ne može se reći”, izjavio je, „da je madam Bertran ikada ovde bila popularna.”

„Zahvaljujući tebi i tvojim prijateljima”, tiho je rekla madam Orijak. „Došla je nakon početka rata i preuzela malu kuću koju je nasledila od tetke na kraj sela. Rekla je da joj je muž 1940. ubijen pored Lila, i to je možda bilo istina, a možda i nije.”

Madam Orijak je vrtela glavom. Sedela je u stolici skrštenih ruku.

„Bili smo sumnjičavi. Možda smo grešili...”

Gradonačelnik je to ponudio madam Orijak, ali nije ga htela pogledati. Njeno negodovanje dobilo je oblik besnog ćutanja. „Ali tako je to u ratu”, nastavio je, otvorenim zamahom ruke nagovestivši da, kada bi madam Orijak progovorila, rekla bi to isto.

„Tuđinka dolazi da živi s nama, i niko ne zna odakle joj novac, niko se ne seća da je stara madam Bertran ikada pomenula nećaku, a ona tako povučena, po ceo dan sedi u kujni sa gomilom knjiga. Naravno da smo bili sumnjičavi. Nismo je voleli i tačka. I sve ovo pričam jer hoću da shvatite, madam” – ovo je uputio Džun – „uprkos svemu što sam rekao, bio sam užasnut događajima iz aprila 1944. Bila je to stvar za duboko kajanje...”

Madam Orijak je frknula: „Kajanje!”

U tom trenutku stigla je Monik sa zemljanom tepsijom i sledećih četvrt sata pažnja je posvećena đuveču, sa izjavama divljenja svih prisutnih, a madam Orijak je, zadovoljno, ispričevala kako je došla do neophodnog sastojka, sušene guske.

Kad je obrok završen, gradonačelnik je nastavio. „Bilo nas je troje ili četvoro za istim ovim stolom jedne večeri posle posla kada smo videli madam Bertran kako trči

putem ka nama. Loše je izgledala. Odeća joj je bila poderana, nos raskrvavljen i imala je posekotinu iznad obrva. Vikala je, ne, brbljala, i dotrčala ovamo, uz ove stepenice, i unutra da potraži madam...”

Madam Orijak je brzo rekla: „Silovao ju je Gestapo. Izvinite, madam”, i stavila je ruku na Džuninu.

„To smo svi pomislili”, rekao je gradonačelnik.

Madam Orijak je podigla glas. „I bilo je tačno.”

„Kasnije smo otkrili nešto drugo. Pjer i Henri Sovi...”

„Pijanci!”

„Videli su kako se to dogodilo. Oprostite mi madam”, obratio se Džun, „ali vezali su Daniel Bertran preko stolice.”

Madam Orijak je snažno udarila o sto. „Hektore, sada ti kažem. Ne dam da se ta priča ovde ispriča...”

Ali Hektor se obratio Bernardu. „Nije Gestapo taj koji ju je silovao. Koristili su...”

Madam Orijak je skočila na noge. „Sada ćeš ustati od mog stola i nikada ovde nećeš više jesti ni piti!”

Hektor je oklevao, onda slegnuo ramenima i napola ustao sa stolice kad je Džun upitala, „Koristili su šta? O čemu govorite, Monsieur?”

Gradonačelnik, koji je bio toliko željan da ispriča priču, uzrujao se na ovo direktno pitanje. „Neophodno je shvatiti, madam... Braća Sovi videli su to sopstvenim očima, kroz prozor... i kasnije smo čuli da se to događalo u istražnim centrima u Lionu i Parizu. Jednostavna istina je da životinja može da bude izdresirana...”

Konačno, madam Orijak je eksplodirala. „Jednostavna istina? Pošto sam ja jedina ovde, jedina u ovom selu koja je poznavala Daniel, reći ću vam jednostavnu istinu!”

Ustala je, ispravila se, drhteći od ogorčenog besa. Bilo je nemoguće, Bernard se seća da je mislio, ne verovati joj. Gradonačelnik je još bio u polustojećem položaju, što mu je davalo skrušen izgled.

„Jednostavna istina je da su braća Sovi dvojica pijanaca, i da ste ti i tvoji drugari prezirali Daniel Bertran jer je bila lepuškasta i živela je sama i nije mislila da tebi ili bilo kome duguje ikakvo objašnjenje. I kada joj se dogodila ta užasna stvar, da li ste joj pomogli protiv Gestapoa? Ne, bili ste na njihovoj strani. Dodali ste njenoj sramoti ovu priču, ovu zlu priču. Svi vi, toliko ste bili spremni da poverujete dvojici pijanaca. Toliko ste uživali u tome. Dodatno poniženje za Daniel. Niste prestajali da pričate o tome. Naterali ste sirotu ženu da napusti selo. A vredela je više od svih vas zajedno, i vi treba da se stidite, svi vi, a naročito ti, Hektore, na tvom položaju. I zbog toga ti sada kažem. Nikada ne želim ponovo da čujem tu gnusnu priču. Da li razumeš? Nikada više!”

Madam Orijak je sela. Ne osporavajući njenu priču, gradonačelnik kao da je osetio da ima prava da učini isto. U tišini, Monik je raspemila posuđe.

Onda je Džun pročitila grlo. „A psi koje sam jutros videla?”

Gradonačelnik je tiho govorio. „Isti psi, madam. Psi Gestapoa. Vidite, ubrzo posle toga sve se promenilo. Saveznici su se iskricali u Normandiji. Kada su počeli da se probijaju, Nemci su postepeno povlačili jedinice na sever, u borbu. Ovdašnja grupa nije radila ništa korisno osim što je zastrašivala meštane, pa su među prvima otišli. Psi su ostavljani i podivljali su. Nismo mislili da će opstati, ali preživeli su jedući ovce. Već dve godine predstavljaju opasnost. Ali ne brinite, madam. Danas po podne, ta dva psa će biti ubijena.”

Povrativši samopoštovanje tim kavaljerskim obećanjem, gradonačelnik je ponovo ispraznio čašu, napunio je i podigao. „Za mir!”

Ali hitar pogled na madam Orijak pokazao je da ona sedi skrštenih ruku, i da je reakcija na Maireovu zdravicu hladna.

Posle konjaka, vina i dugačkog ručka, tog popodneva gradonačelnik nije uspeo seljake da pošalje do klisure u poteru. Ni sledećeg jutra ništa se nije dogodilo. Bernard je bio kivan. Još je želeo da prepešači put koji se pred njima pružao od Dolmena de la Prunared. Hteo je odmah posle doručka da ode do gradonačelnikove kuće. Džun je, međutim, lažnulo.

Morala je da razmotri neke stvari i naporno hodanje joj više nije odgovaralo. Želja za domom koju je ranije osetila sada je bila jača nego ikad. Sada je za to imala savršenu racionalizaciju. Bernardu je objasnila da čak i kada bi pred svojim nogama videla

mrtve pse više nema namere da pešači do Navasela. On se pobunio, ali znala je da shvata. A madam Orijak, koja im je poslužila doručak, takođe je shvatila. Rekla im je za stazu „*doux et beau*”, koja ide malo južnije ka La Vakeriju, a onda se penje pre nego što se spusti sa Kosa u selo Le Sals. Kilometar dalje je San Privat gde je imala rođake koji bi ih za najmanju nadoknadu smestili na noćenje. Onda bi imali još dan prijatne šetnje do Lodeva. Prosto! Nacrtala je mapu, ispisala imena i adresu rođaka, napunila im flaše za vodu, dala svakome po kajsiju i ispratila ih putem pre nego što su se izljubili u obraz – što je tada za Engleze bio egzotičan ritual – i posebno zagrlila Džun.

Kos de Larzak između San Morisa i La Vakerija zaista je blaži od divljeg šipraga na zapadu. I ja sam mnogo puta tuda pešačio. Možda stoga što su farme bliže jedna drugoj i njihov blagotvoran uticaj na krajolik širi se celim putem. Možda je to drevni uticaj „polja” preistorijske rečne kotline koja pod pravim uglom preseca klisuru. Kilometar staze, nalik tunelu, kroz grmlje divljih ruža, prolazi pored rosnog jezera i polja koje je u današnje vreme stara ekscentrična dama odvojila za magarce koji su suviše stari da rade. U blizini jezera mladi par je legao u senoviti kutak i tiho – jer ko zna ko može naići stazom – ponovo uspostavio slatko i lako jedinstvo od preksinoć.

Pred podne ušetali su u selo. La Vakeri je ležao na glavnom kolskom putu od Kosa do Monpeljea pre nego što je 1865. sagrađen put od Lodeva. Kao i San Moris, još ima hotelski restoran, i ovde su Bernard i Džun seli na stolice na uskom trotoaru leđima okrenuti zidu i pijuckali pivo i naručili ručak. Džun je ponovo ćutala. Htela je da govori o obojenoj svetlosti koju je videla ili osetila, ali bila je sigurna da bi Bernard to odbacio. Takođe je htela da razgovara o gradonačelnikovoj priči, ali Bernard je već izjavio da ne veruje ni jednu jedinu reč. Verbalno nadmetanje nije joj trebalo, a ćutanje je izazivalo ozlojeđenost koja će se tokom sledećih nedelja pojačati.

U blizini, na raskrsnici glavnog puta, na kamenoj osnovi stajao je gvozdeni krst. Dok je engleski par gledao, kamenorezac je uklesao pola tuceta svežih imena. Na drugom kraju ulice, u dubokoj senci kapije, mlada žena u crnini takođe je gledala. Bila je tako bleđa da su isprva pomislili da pati od neke iscrpljujuće bolesti. Stajala je savršeno mirno, rukom držeći čošak marame koja joj je zaklanjala usta. Kamenorezac kao da se stideo, i dok je radio, bio joj je leđima okrenut. Posle četvrt sata starac u plavom radnom odelu dovukao se u papučama, uhvatio je za ruku i bez reči je odveo. Kada je gazda izašao, klimnuo je ka drugoj strani ulice, na prazan prostor i promrmljao, „*Trois. Mari et deux freres,*” dok je salatu stavljao na sto.

Taj sumorni incident pratio ih je dok su se mučili uzbrdicom po vrućini, otežali od ručka, ka pastirskoj kući de Tedenat. Zastali su na pola puta do vrha u senci borova ispred dugačkog komada gole zemlje. Bernard će se ovog trenutka sećati celog života. Dok su pili vodu iz flaša, pogodio ga je nedavno okončani rat ne kao istorijska, geopolitička činjenica, već kao mnoštvo, gotovo beskonačnost ličnih tuga, kao bezgranična žalost podeljena na deliće bez sma-njenja intenziteta, među pojedincima koji pokrivaju kontinent kao prašina, kao spore čiji će odvojeni identiteti ostati nepoznati, i čija celokupnost pokazuje više tuge nego što bi iko mogao ikada da razume; tuga koju u tišini nose stotine hiljada, milioni ljudi, kao žena u crnini za mužem i dva brata, gde je svaka žalost osobita, složena, žestoka ljubavna priča koja je mogla biti drugačija. Izgledalo je kao da nikada ranije nije mislio o ratu, o njegovoj ceni. Bio je toliko zauzet detaljima svog posla da ga dobro uradi, i najšire gledište bilo je u vezi sa ciljevima rata, pobedom, statistikom smrti, statističkim uništenjem. I sa posleratnom izgradnjom. Po prvi put je naslutio stepen katastrofe u smislu osećanja; sve te jedinstvene i samotne smrti, svu tugu koja sledi, jedinstvenu i samotnu takođe, kojoj nema mesta na konferencijama, u novinskim naslovima, istoriji, i koja se tiho povukla u kuće, kuhinje, opustele krevete i mučne uspomene. To je sustiglo Bernarda pokraj bora u Langedoku 1946, ne kao opažaj koji bi mogao podeliti sa Džun već kao duboko shvatanje, prepoznavanje istine koja ga je porazila u ćutanje i, zatim, postavilo se pitanje: kakvo dobro može doći iz Evrope pokrivena ovom prašinom, tim sporama, kada bi zaborav bio neljudski i opasan, a sećanje neprekidno mučenje?

Džun je znala Bernardov opis ovog trenutka, ali je tvrdila da se ona sama ne seća žene u crnini. Kada sam prolazio kroz La Vakeri 1989. na putu za dolmen, otkrio sam da je u osnovi spomenika ispisan citat na latinskom. Nije bilo imena poginulih u ratu.

Kada su stigli do vrha, raspoloženje se ponovo popravilo. Imali su lep pogled na klisuru udaljenu dvanaest kilometara i mogli su kao na mapi da vide put koji su tog

jutra prešli. Ovde su zalutali. Madam Orijak na mapi nije zabeležila gde treba da skrenu sa puta koji ide pored pastirske kuće de Tedenat. Skrenuli su prerano, privučeni nizbrdo jednom od primamljivih lovačkih staza isprepletanih kroz pustaru majčine dušice i lavande. Džun i Bernard nisu brinuli. U krajoliku su bili razbacani ostaci dolomitskih stena vremenom preoblikovanih u kule i slomljene lukove, i imali su utisak da idu kroz ruševine drevnog sela zaraslog u prekrasni vrt. Srećno su lutali više od sata. Trebalo je da potraže širok peščani put odakle bi našli stazu koja se strmo spušta ispod Pas de l'Az i dole u Le Sals. I sa najboljom mapom to je teško naći.

Kad se popodne pretvorilo u predvečerje, počeli su da osećaju umor i razdražljivost. Pastirska kuća de Tedenat je dugački niski ambar na liniji horizonta i oni su naporno pešačili blagim usponom do njega kada su na zapadu začuli čudno klepetanje. Kada im se približilo, rasulo se u hiljadu tačaka melodijskog zvuka, kao da se zvona, ksilofoni i marimbe nadmeću u divljem kontrapunktu. Bernard je zamislio sliku hladne vode koja kaplje preko glatkih stena.

Stali su na stazi i čekali, očarani. Prvo su videli oblak oker prašine otpozadi osvetljene niskim, još žarkim suncem, a onda je prvih nekoliko ovaca izašlo iza okuke staze i stalo, prenutu iznenadnim susretom, ali nisu mogle da se vrate nazad zbog reke ovaca koja je navirala iza njih. Bernard i Džun su se popeli na stenu i stajali obavijeni prašinom, u buci klepetuša, čekajući da prođe stado.

Pas ovčar koji je iza njih kaskao video ih je, ali nije na njih obraćao pažnju. Više od pedeset metara iza njih bio je čobanin, berger. Video ih je, ali, kao i pas, bio je potpuno nezainteresovan. Prošao bi klimnuvši glavom da Džun nije skočila na stazu pred njega i pitala ga kuda se ide do Les Sals. Trebalo mu je još nekoliko koraka da bi se zaustavio, i nije odmah progovorio. Imao je debele opuštene brkove kao što je tradicija kod čobana, i isti šesir širokog oboda kao i oni. Bernard se osetio kao prevarant i hteo je da skine svoj šesir. Misleći da je njen *dijonnais* francuski možda nerazumljiv, Džun je počela polako da ponavlja pitanje. Čobanin je spustio iskrzano ćebe koje je nosio preko ramena, klimnuo u pravcu svojih ovaca i brzo otišao do čela stada. Promrmljao je nešto što nisu razumeli, i pomisliše da hoće da ga prate.

Posle dvadeset minuta čobanin je skrenuo kroz prostor među borovima, i pas je poterao ovce. Bernard i Džun su već tri ili četiri puta tuda prošli. Našli su se na malom proplanku na ivici litice, sa zalazećim suncem, uzmičućim grebenima ljubičastih brda, i dalekim morem. Isti onaj pogled kome su se divili iz Lodeva tri dana ranije. Bili su na ivici visoravni, tek što nisu sišli. Vraćali su se kući.

Uzdrhtalo, već zahvaćena predosećanjem radosti koja će ispuniti njen život, a zatim Dženin, pa moj i naše dece, Džun je zašla među ovce u uzak prostor ispred ivice litice da zahvali čobaninu. Pas je već terao ovce niz kamenom popločanu stazu koja se spuštala ispod velike stene, Pas de l'Az. „Tako je lepo”, Džun je viknula kroz zvonca. Čovek ju je pogledao. Njeni izrazi mu ništa nisu značili. Okrenuo se, i oni su ga pratili nizbrdo.

Možda su misli o domu imale dejstvo i na čobanina, a možda je, po Bernardovom ciničnom tumačenju, već skovao plan, uglavnom, na nizbrdici je bio mnogo pričljiviji. Nije uobičajeno, objasnio je čobanin, da se ovce tako rano spuste sa Kosa. Putovanje je počinjalo u septembru. Ali njegov brat je nedavno poginuo na motociklu u saobraćajnoj nesreći, i on sada silazi da sredi razne poslove. Dva stada će se spojiti i neke ovce biće prodane, treba prodati imanje i vratiti dugove. Ova priča, sa dugim pauzama, odvela ih je duž staze koja se spuštala kroz hrastovu šumu, pored srušene pastirske kuće koja je pripadala čovekovom ujaku, preko suve jaruge, a onda opet između hrastova sve dok nisu, oko brda sa borovima na vrhu, konačno izbili na široku, suncem obasjanu terasastu zemlju koja se nalazila iznad doline vinograda i hrastova. Duboko dole, tek kilometar uda-ljeno, bilo je selo San Privat, smešteno na ivici klisure koju je usekao potočić. Pastirska kuća od sivog kamena okrenuta prema dolini i zalazećem suncu udobno je počivala na kamenim terasama. S jedne strane bilo je malo polje po kojem je pas jurio poslednje ovce. Na sever, okomita litica savijena ka severozapadu, kameni amfiteatar na ivici visoravni.

Čobanin ih je pozvao da priđu i sednu ispred pastirske kuće a on je otišao do izvora po vodu. Džun i Bernard su seli na kamenu klupu leđima naslonjeni na neravan zid i gledali kako sunce zalazi iza brda ka Lodevu. Na zalasku, svetlost je postala ljubičasta i kroz nju je strujao nov svež vetrić, i cvrčci su lagano menjali svoj ton. Nisu govorili.

Čobanin se vratio sa vinskom bocom punom vode i pili su naizmence. Bernard je

naseckao kajsije madam Orijak i podelio ih. Čobanin, čije ime još nisu znali, završio je razgovor i povukao se u sebe. Njegovo ćutanje bilo je smirujuće, puno smisla, i dok su tamo sedeli, jedno pored drugog, Džun u sredini, gledajući sjaj zapadnog neba, osetila je kako se u njoj širi mir i prostranost. Njeno zadovoljstvo imalo je dubinu i spokoj koji je učinio da pomisli da nikada ranije nije stvarno poznavala sreću. Ono što je iskusila preksinoć kod Dolmena de la Prunared bilo je predosećanje ovoga; frustrirano opsednuti razgovorom, dobrim namerama, šemama za razvoj u materijalnim uslovima stranaca. Između ovog i onog vremena ležali su crni psi, i ovalna svetlost koju više nije mogla videti, ali čije postojanje je podupiralo njenu sreću.

Bila je bezbedna na tom komadu zemlje koji je čučao ispod visoke stene visoravni. Bila je oslobođena u sebi, bila je izmenjena. Ovo, sada, ovde. Upravo ovome postojanje stremi, a tako retko to dostiže: da potpuno okusi sebe u sadašnjem, ovom trenutku u svoj njegovoj jednostavnosti – u glatkom, sve tamnijem letnjem vazduhu, mirisu ugažene majčine dušice, njenoj gladi, ukusu posle pojedene kajsije, lepljivosti ruke, umornim nogama, njenom znojavom, sunčanom, prašnjavom umoru, ovom skrivenom i ljupkom mestu, i ova dva čoveka, jednom koga je znala i volela, i drugom u čije ćutanje je imala poverenja i koji je čekao, bila je sigurna, da ona preduzme sledeći, neminovni korak.

Kada je pitala da li bi mogla da vidi unutrašnjost pastirske kuće, on kao da je bio na nogama pre nego što je izgovorila pitanje, i hodao ka ulaznim vratima na severnoj strani. Bernard je rekao da mu je suviše udobno da bi se pokrenuo. Džun je ušla za čobaninom u potpuni mrak. Upalio je lampu i držao je visoko. Krenula je korak-dva i stala. Osećao se slatkast miris slame i prašine. Nalazila se u dugoj odaji nalik na ambar sa kosim krovom, podeljenoj na dva sprata kamenom tavanicom sa lukovima, koja se u jednom ćošku urušila. Džun je jedan minut stajala u tišini, a čovek je strpljivo čekao. Kada se konačno okrenula i pitala: „*Combien?*” – odmah je imao spremnu cenu.

Pastirska kuća je koštala dvadeset pet funti, zajedno sa dvadeset jutara zemlje. Džun je kod kuće imala dovoljno ušteđevine da je odmah kupi, ali tek sutradan po podne skupila je hrabrost da Bernardu kaže šta je učinila. Na njeno iznenađenje nije pokušao da joj se suprotstavi paljbom razumnih argumenata o tome da treba prvo u Engleskoj da kupe kuću, ili o nemoralnosti posedovanja dve kuće kada toliko ljudi u svetu nema doma. Dženi je rođena sledeće godine, i Džun se nije vratila u pastirsku kuću sve do 1948, kada je preduzela nekoliko skromnih popravki. Razne nove građevine u lokalnom stilu dodate su da smeste sve veću porodicu. Izvor je propisno zaptiven 1955. Godine 1958. sprovedena je električna struja. Sledećih godina Džun je popravljala terase, napravila cisternu na manjem izvoru za navodnjavanje kajsija i maslina koje je zasadila, i ljubak i veoma engleski lavirint od šimširovih grmova koji su rasli na obronku brda.

Godine 1951. pošto je rođeno treće dete, Džun je odlučila da živi u Francuskoj. Najveći deo vremena decu je držala kod sebe. Povremeno su boravila sa ocem u Londonu. Godine 1957. pohađali su lokalne škole u San Žinu de la Blakiru; 1960. Dženi je krenula u *lycee* u Lodevu. Tokom celog detinjstva deca Tremenovih bila su prebacivana između Engleske i Francuske, vodile su ih ljubazne dame na vozovima ili stroge univerzalne tetke, između roditelja koji nisu hteli ni da žive zajedno ni da se konačno razdvoje. Jer Džun, uverena u postojanje zla i Boga, i sigurna da su oba nespojiva sa komunizmom, otkrila je da ne može ni da ubedi Bernarda ni da ga pusti da ode. A on ju je voleo i bio razjaren njenim zatvorenim životom lišenim svake društvene odgovornosti.

Bernard je istupio iz Partije i postao „glas razuma” u vreme krize u Suecu. Njegova biografija Nasera privukla je pažnju i ubrzo posle toga postao je živi, prihvatljivi radikal na BBC-programima namenjenim diskusijama. Bio je laburistički kandidat na izborima 1961. i slavno izgubio. Godine 1964. ponovo je pokušao i uspeo. Negde u to vreme Dženi se upisala na univerzitet, a Džun je, plašeći se da joj je kćerka suviše pod Bernardovim uticajem, napisala za vreme prvog semestra jedno od onih starinskih pisama punih saveta, kakva roditelji ponekad pišu deci koja su otišla. U njemu je Džun napisala da nema vere u apstraktne principe po kojima „predani intelektualci misle da mogu planirati društvenu promenu”. Jedino u šta može verovati „jesu kratkotrajni, praktični, ostvarljivi ciljevi. Svako mora preuzeti odgovornost za sopstveni život i pokušati da ga poboljša, duhovno pre svega, materijalno ako treba. Nimalo me nije briga za politiku neke osobe. Što se mene tiče, Hju Vol (Bernardov politički kolega) koga sam prošle godine srela na večeri u

Londonu i koji je celo veče pričao istovremeno sa svima za stolom, nije nimalo bolji od tirana koje voli da osuđuje...”

Džun je za života izdala tri knjige. Sredinom pedesetih *Mistička milost: odabrani spisi Sv. Tereze od Avila*. Deceniju kasnije *Divlje cveće Langedoka*, a dve godine posle toga kratak praktični pamflet *Deset meditacija*. Kako su godine proticale, povremena putovanja u London bivala su sve ređa. Ostajala je u pastirskoj kući, studirajući, meditirajući, negujući svoje imanjanje, dok je 1982. bolest nije naterala da se vrati u Englesku.

Nedavno sam naišao na dva pasusa napisana stenografski, u vreme mog poslednjeg razgovora sa Džun, mesec dana pre njene smrti, u leto 1987: „Džeremi, tog jutra bila sam licem u lice sa zlom. Nisam to baš znala u to vreme, ali osetila sam to u svom strahu – te životinje bile su stvorovi niske mašte, izopačenih duhova koje nikakva količina društvene teorije ne može da opravda. Zlo o kome govorim živi u svima nama. Uzme maha u pojedincu, u ličnim životima, unutar porodice, i upravo deca najviše pate. I onda, kada su uslovi povoljni, u različitim zemljama, u različitim vremenima, užasno surovo bukne zloba protiv života, i svi su iznenađeni dubinom mržnje u sebi. Onda potone i čeka. To je nešto u našem srcu.

„Vidim da misliš da sam luckasta. Nije važno. To ja znam. Ljudska priroda, ljudsko srce, duh, duša, sama svest – nazovi to kako hoćeš – na kraju, to je ono na čemu možemo raditi. Mora se razviti i raširiti, ili se nikada neće smanjiti količina naše bede. Moje malo otkriće bilo je to da je promena moguća, ona je u našoj moći. Bez revolucije unutrašnjeg života, ma kako spore, svi naši veliki nacrti su bezvredni. Rad koji moramo učiniti je rad na nama, ako ikada treba da budemo u miru jedni prema drugima. Ne kažem da će se to dogoditi. Velika je verovatnoća da neće. Kažem samo da nam je to jedina šansa. Ako se desi, a možda su potrebne generacije da do toga dođe, dobro koje proistekne iz toga oblikovaće naše društvo na neprogramiran, nepredvidljiv način, ne pod kontrolom neke jedinstvene grupe ljudi ili niza ideja...”

Čim sam završio sa čitanjem, Bernardov duh bio je preda mnom. Prekrstio je svoje duge noge i od prstiju napravio kulu. „Licem u lice sa zlom? Reći ću ti sa čim se suočila tog dana – sa dobrim ručkom i malo zlobnog seoskog ogovaranja! Što se tiče unutrašnjeg života, dragi moj dečko, probaj nešto od toga na prazan stomak. Ili bez čiste vode. Ili kada spavaš u sobi sa sedmoro drugih. Naravno, kada svi budemo imali drugi dom u Francuskoj... Vidiš, kako stvari teku na ovoj prenaseljenoj planetici, nama treba niz ideja, i to prokletu dobrih!”

Džun je udahnula. Počela je borba...

Od Džunine smrti, kada smo nasledili pastirsku kuću, Dženi i ja i naša deca provodili smo sve raspuste ovde. Ponekad u leto kada bih se našao sam u poslednjoj ljubičastoj svetlosti večeri, u mreži za ljuljanje ispod tamariske gde je Džun običavala da leži, čudio sam se svim istorijskim i ličnim silama, ogromnim i malečkim strujama, koje su se morale udružiti i spojiti da bismo mi došli u posed ovog mesta: svetski rat, na kraju rata mladi par nestrpljiv da kuša svoju slobodu, vladin funkcioner u automobilu, pokret otpora, *Abwehr*, perorez, šetnja madam Orijak – „*doux et beau*”, smrt mladog čoveka na motociklu, dugovi koje njegov brat čobanin mora da podmiri, i Džun koja je našla bezbednost i preobražaj na ovom sunčanom grebenu zemlje.

Ali crnim psima se najčešće vraćam. Uznemiravaju me kada pomislim na sreću kojom su me zadužili, naročito kada dopustim sebi da mislim o njima, ne kao o životinjama, već kao o psima-duhovima, inkarnacijama. Džun mi je rekla da ih je celog života ponekad videla, zaista videla, na retini, u vrtoglavim trenucima pred san. Jure niz stazu u klisuru Vis, veći ostavlja krvav trag na belom kamenju. Prelaze liniju senke i zalaze dublje gde sunce nikada ne doseže, i druželjubivi pijani gradonačelnik neće poslati svoje ljude u poteru jer psi prelaze reku usred noći, i probijaju se uz drugu stranu da pređu Kos; i dok se san primiče, odmiču od nje, crne fleke na sivilu zore, bledeći dok uzmiču u podnožja planina odakle će se vratiti da nas progone, negde u Evropi, u drugom vremenu.

Primedba

Mesta koja se pominju u ovom romanu odgovaraju stvarnim selima u Francuskoj, ali osobe povezane sa njima potpuno su fiktivne i nemaju nikakve sličnosti sa živim ili mrtvim osobama. Gradonačelnikova priča i sam Maire nemaju nikakve osnove u istorijskim činjenicama.

I. M.

Beleška o piscu

Ian Mekjuen (1948), engleski romansijer i pripovedač, irskog je porekla. Diplomirao je na Univerzitetu u Saseksu. Po nepodeljenom sudu kritike najtalentovaniji je i najznačajniji pisac svoje generacije. Prvu fazu njegovog stvaralaštva karakteriše rad na kratkoj priči. Počeo je da piše 1970. godine, a prvu zbirku priča *Prva ljubav, poslednji obredi* objavio je 1975. Knjiga je dočekanica kao jedan od najvažnijih događaja u savremenoj britanskoj književnosti; za nju je Mekjuen dobio *Nagradu Somerset Mom*. Druga pripovedačka knjiga *Između čaršava* (1978) potvrdila je piščev veliki ugled. Gotovo sve priče iz tih Mekjuenovih knjiga prevedene su u srpskoj književnoj periodici i uvrštene u antologije i panorame britanske, to jest, nove engleske pripovetke objavljene na srpskom jeziku.

I pored izuzetnog uspeha koji je postigao prvim dvema knjigama, Ian Mekjuen nije nastavio da piše priče već je pozeleo da se okuša i u drugim književnim formama. Okrenuo se romanu i scenarističkom radu. Prvo je objavio roman *Betonski vrt* (izvorno 1978; preveden na hrvatskosrpski jezik i štampan u ediciji „Hit” zagrebačkog „Znanja” 1984). Potom piše TV drame, filmska scenarija i libreta za oratorijume. Drugi roman *Uteha stranaca* objavio je 1981. godine. (Taj roman je na srpskohrvatski jezik preveden i štampan u podgoričkom „Oktoihu” 1991.) Slede još dva romana: *Dete u vremenu* (1987; nagrada *Whitbred Novel*) i *Nevini* (1990). Roman *Crni psi* definitivno je učvrstio vrlo istaknuto Mekjuevano mesto u savremenoj engleskoj književnosti. Za tu knjigu – koja je odmah po objavljivanju postala bestseler – kritika je između ostalog, ocenjujući je u superlativima, konstatovala da je u pitanju „široka meditacija o dobru i zlu, o moralnim ograničenjima političke reforme, o prirodi religijskog verovanja, o intoksikaciji nasiljem i o iskupljenju ljubavlju”.

U romanu *Crni psi* reč je o velikoj ljubavi dvoje mladih ljudi, Džun i Bernarda, engleskih komunista, čija romansa se odvija u vreme od 1938. do 1946. godine, kada se otvara nova faza evropske istorije koja će se završiti padom Berlinskog zida, što je takođe opisano u romanu. Osnovnu priču pripoveda njihov zet, pisac, koji u razgovoru sa glavnim junacima rekonstruiše njihove biografije, formirane u doba kada se zapadni svet počeo intenzivno suočavati sa pitanjima kolektivne egzistencijalne iscrpljenosti, depresije i duhovnog bezizlaza. Iznenadni susret Džun sa dva crna psa, dva simbolička znaka zla, opasnosti i najtežih mogućih ljudskih iskušenja, u Francuskoj, tokom bračnog putovanja, sasvim će preusmeriti život i sudbinu glavne junakinje. Džun odustaje od levičarskih ideja, povlači se u samoću života u prirodi u kojoj traga za božanskom istinom u čoveku, dok Bernard nastavlja svoju političku karijeru, oslobađajući se komunističkih iluzija mnogo godina kasnije. Par se, međutim, nikada suštinski ne razdvaja već, podižući decu, prolazi kroz naizmenične faze privlačenja i odbijanja. Pripovedač rekonstruiše istoriju njihovog odnosa, retrospektivno prateći kako pojedinačne sudbine glavnih likova, čak i kada to oni ne žele da priznaju, zavise od globalnih tokova zapadnoevropske civilizacije. Ma koliko ta civilizacija bila na prvi pogled uravnotežena, ona svojom imanentnom prirodom porađa *crne pse*, te „čerčilovske” signale čovekove bespomoćnosti pred istorijom i pred večnošću.